

Lars Bergquist

HADE MARX FEL?

En studie i poststalinistisk marxism

1992

Innehållsförteckning

Presentation.....	1
1. Ideologi och vetenskap	4
2. Vetenskap och logik	12
3. Marx hade fel!	21
4. Marxisterna hade fel!	30
5. Marx hade rätt!	38
6. Kunskapsteorin	45
7. Historiematerialismen	54
8. En obotfärdig vulgärmarxists bekännelser	63
9. Appendix	70
10. Konstiga ord.....	80

Historikern och vänsterpartisten Lars Åke Bergquist medverkade under början av 1990-talet flitigt i dåvarande VPK:s teoretiska tidskrift *Socialistisk Debatt*, som lades ned 1994 (året därpå började den i stället att ges ut av Centrum för marxistiska samhällsstudier, CMS).

Som författaren skriver i sin *Presentation* nedan, så började denna bok som en artikelserie i *Socialistisk Debatt*.

Presentation

Denna bok började 1991 som tre artiklar i vänsterpartiets tidskrift *Socialistisk Debatt*. Dessa väckte faktiskt debatt (om socialistisk i någon bemärkelse vill jag låta vara osagt) och i tid till partikongressen 1992 omarbetade och utvidgade jag dem till en lång broschyr eller en liten bok. Jag lät trycka den, och sålde den på kongressen. Den gick åt som smör. Senare har den använts som studiematerial i vissa föreningar och partidistrikt. Hela den ursprungliga upplagan är slut, och jag har upprepade gånger ombetts att ombesörja en ny.

Jag har också reviderat texten (språkligt; sakligt fanns det just ingenting att ändra) och tillagt förklarande noter. Originaltexten bar tydliga spår av den brådska, i vilken den tillkom. Men i stället för att investera i en ny tryckning, har jag beslutat att lägga ut hela texten på Word Wide Web. Den är därmed tillgänglig för läsning, nerladdning och utskrift. Några planer på att göra en ekonomisk vinst på arbetet har jag aldrig haft.

Om upphovsrätt och användning

Alla avsnitten är copyright Lars Bergquist 1992, 1997. Texterna får fritt nerladdas, skrivas ut och mångfaldigas, så länge detta inte sker i förvärvssyfte eller i andra kommersiella sammanhang och förutsatt att de inte stympas eller förvanskas. Jag förbehåller mig alltså *droit moral* (ideell upphovsrätt) enligt Bernkonventionen; ett anständigt bruk av citaträtten är givetvis tillåtet.

Behövs marxismen?

De stalinistiska systemens sammanbrott i början av 1990-talet har skapat ett helt nytt läge inom samhällsvetenskap och politisk debatt. Till att börja med var förvirringen total. Många såg sin världsbild helt rasa samman. Stalinismens medlöpare, här som där, kastade sig i armarna på den fascism som de hade så nära praktiska och andliga beröringspunkter med. Avbönera, förnekandena ("egentligen var jag aldrig kommunist") och dyngkokorna korsade varandra i luften. Hederliga kamrater, de som hoppats på om inte mänsklighetens befrielse så åtminstone på ett anständigt samhälle att leva i, blev villrådiga.

Var marxismen förbrukad? Var kommunismen död? Det sades så. Kapitalismen hade segrat, den skulle nu regera evinnerligen och historien hade nått sitt slut. Till och med inom Vänsterpartiet fanns det de som sjöng den låten, om också i moll. Händelserna under 1990-talet har grundligt dementerat detta. Få har Gud straffat så snabbt och eftertryckligt som ideologen Francis Fukuyama. Historien fortsätter. Vi måste ha verktyg för att begripa den; och några sådana förser oss den borgerliga pseudo-vetenskapen inte med.

I själva verket har nya möjligheter öppnats. Marxismens vetenskapliga tradition har till sist befriats från de gangsters som gjorde den till en *ideologi* och perverterade den till ett rättfärdigande av sin egen verksamhet. Vi kan gå tillbaka till den ursprungliga ansatsen, se efter vad som är hållbart och fruktbringande i den och återuppbygga en verklig samhällsvetenskap, och på den en fungerande politisk praxis. Något annat har vi faktiskt inte att bygga den på.

Bokens tema

I *Hade Marx fel?* börjar jag med att skingra de täta dimmorna kring begreppet vetenskap och med att avgränsa vetenskapen från ideologin. Jag tror mig kunna visa att marxismens ansats och metod är vetenskaplig, i själva verket långt mer vetenskaplig än de borgerliga "samhällsvetarnas" påståenden, som är ren ideologi. Jag skiljer ut Marx' metodik från hans slutsatser, och klargör vilka av slutsatserna som måste revideras eller förkastas, och vilka som håller. Jag analyserar några av de självutnämnda "marxisternas" förvillelser. Slutligen klarlägger jag (hoppas jag) marxismens kärna, kunskapsteorin ("den dialektiska materialismen") och dess samhälls- och historiesyn ("den historiska materialismen"). Ett appendix belyser delar av den debatt som bokens första publicering utlöste, och en ordlista gör att jag slipper skriva om hela originaltexten.

Avsnitten

1. Vetenskap och ideologi. Vetenskapen skiljer sig från ideologin däri, att vetenskapen undersöker verkligheten, medan ideologin endast rör sig på tyckandets områden. Den döljer den verklighet som vetenskapen ärligt söker förstå. Därför gör vetenskapen framsteg, medan ideologin trampar runt i samma cirkel sedan urminnes tid.

2. Vetenskap och logik. Vetenskapsteori: vetenskapens struktur, metodik och verklighetskriterium. Logiken kan inte sätta sig till doms över vetenskapen: den är inte en vetenskap utan ett specialiserat språk. På vilka grunder överger man äldre vetenskapliga teorier och ersätter dem med nya?

3. Marx hade fel! Marx tillhörde sin tid, och liksom alla vetenskapsmän gjorde han en del misstag. Det är i regel just dessa misstag som stalinisterna byggt sin praxis och sina rättfärdiganden på. Här visas särskilt att Marx hade fel när han trodde att industriarbetarklassen skulle kunna bli en härskande klass. Begreppet "subaltern klass" introduceras.

4. Marxisterna hade fel! Marx' efterföljare tolkade honom i ljuset av sin tids mentalitet. På så vis kom determinismen, tron på den historiska oundvikligheten, in i marxismen. Praktikens förvillelser: "attentism" och "ouvrierism". Stalinismen. Den "leninska" partiteorin – vad var den egentligen? "Marxismen-leninismen", Stalins namn på stalinismen.

5. Marx hade rätt! De grundläggande tankeverktygen: Kommunism, revolution, klass, och vad de innebär (inte vad borgarna och deras skrivkulis påstår att de innebär). Klassbegreppet i marxismen är funktionellt. Borgerliga teorier om "stratifikation". Tingens, tankens och samhällets klassprägel.

6. Kunskapsteorin. Hur man skiljer på trovärdiga och uppenbart falska påståenden. Idealism och materialism. Materialism betyder inte, som svartrockar och professorer påstår, att man bär sig åt som ett svin; den betyder att man respekterar verkligheten. Olika idealismer; idealismerna som falskt medvetande, som ideologi.

7. Historiematerialismen. Marxismens syn på huvudtyperna av social organisation, produktionssätten. En genomgång av de historiska produktionssätten och en diskussion av teorierna om "det asiatiska produktionssättet" – varför det i verkligheten är

statsfeodalism. Detta produktionssätt har existerat i det feodala Sverige (ja, Sverige har varit feodalt).

8. En obotfärdig vulgärmaterialists bekännelser. Ett avvikande kapitel: en personlig essä om marxismens världsåskådning, om marxismen som befrielse, och om de kamrater som gick vilse. Marxismens läge och möjligheter idag.

9. Appendix. Två som jag hoppas kompletterande och klargörande diskussioner mellan författaren och två korrespondenter, Nils Eng och Johan Lönnroth.

10. Konstiga ord. Alfabetisk lista med förklaringar.

1. Ideologi och vetenskap

Det är inte på modet att vara marxist idag. Det krävs faktiskt ett visst mått av kurage att vara det. Men yrkesideologernas belåtna kackel om Marx' död betyder inte så mycket. Adam Smith har varit död betydligt längre, och Pareto är mycket döare.¹ Döden har dessutom inte enbart drabbat samhällstänkare: Newton är död och Einstein är död och Bohr och Heisenberg och Darwin och Wittgenstein... fördenskull har vi inte upphört att ta dem på allvar. Frågan är i stället denna: Hur mycket av marxismen håller fortfarande, hur mycket måste förkastas, hur mycket tänkas om? Svaret på alla frågorna är paradoxalt nog, misstänker jag: *mer än vi tror*.

Samtidigt är jag säker på att gubben Marx och gubben Engels skulle ha bevitnat de gångna årens omvälvningar med ett sarkastiskt jämnmod. Orsaken till detta är att de inte var ideologer. De var vetenskapsmän. Termen "den vetenskapliga socialismen" har länge varit ur bruk. Den fick en klick på sig, och det var Stalin som satte dit den. Men det var Marx' egen term (han värjde sig till och med indignerat mot alla antydningar om att han var marxist) och det ligger en djup sanning i den. Jag tror inte vi kan ta ställning till frågan om marxismens eventuella framtid utan att vi lär oss inse *vad* det var Marx menade med vetenskap – ty det var förvisso inte vad Stalin menade.

Jag bekänner härmed att jag tänker "driva en tes": den är att det Marx menade med vetenskap, det var helt enkelt vad vetenskap *är*.

Scientism och andra religioner

"Vetenskap" var på Stalins tid – men *inte* ännu på Marx' tid – ett oerhört prestigeladdat begrepp. Det var innan vetenskapen (eller snarare dess resultat i händerna på de giriga och de maktgalna) ännu hotade oss med förgörelse. Det fanns på den tiden en *scientism*, en kvasireligiös tro på att en förmodat objektiv och klassneutral, av experter förvaltd och med nödvändighet välgörande vetenskap skulle lösa alla sociala problem. Den skulle dessutom fylla människornas sinnen, smärtsamt tomma efter de religiösa sanningarnas avdunstande, med den fromma barnatro som så många känner behov av. Med andra ord, det fanns en pseudovetenskaplig ideologi, som i alla avseenden var ett religionssubstitut och hade alla religionens kännetecken.

Framför allt var denna pseudovetenskapliga religion ett slutet system. Dess sanningar var eviga sanningar. Dess förvaltare var ett prästerskap. De hade hört rösten ur den brinnande busken,² saklöst vems röst, och deras uppgift var inte att förklara, diskutera eller ifrågasätta utan att förkunna vetenskapens svar på alla frågor. De troendes uppgift var inte heller att förstå, diskutera eller ifrågasätta, utan att förtröstansfullt och lojalt ta till sig prästerskapets förkunnelse. De sanningar som prästerskapet predikade i folkskrifter och uppslagsböcker var självfallet absoluta, oemotsägliga och eviga. Det är ideologiska sanningar alltid.

¹ Adam Smith, 1723-90, grundaren av den klassiska politiska ekonomin. Vilfredo Pareto, 1848-1923, italiensk-schweizisk vulgärekonom och skriftställare. Som ekonom påstod han att marknadskrafterna automatiskt allokerade kapitalet så att största möjliga effektivitet uppnåddes ("paretoeffektivitet"). Som sociolog hävdade han att samhället måste styras av en elit; han räknas som en av fascismens förelöpare, och Mussolini gick en tid på hans föreläsningar i Lausanne.

² Rösten ur den brinnande busken: i Första Mosebok talade Gud till Moses ur en brinnande buske. Om uppenbarelser som man inte söker förklaringar till.

I västerlandet blev scientismens välde kort. Depressionen, då de vetenskapliga experterna stod handfallna inför den ekonomiska naturkatastrofen, blev dess död, och nådaskottet dånade över Hiroshima. Men det fanns ett område där den länge ännu kunde bita sig fast, och det var politikens. Det är inte ur vägen att påpeka att socialdemokratin bekände sig till denna scientism, med sin bergfasta tro att en klok och ansvarig överhet, vederbörligen partiansluten, genom "social ingenjörskonst" skulle leda den okunniga och oansvariga men förtröstansfulla underheten in i en rationell, hygienisk och luktfri tillvaro.

Vi ska heller inte inbilla oss att denna vision enbart omfattades inom arbetarrörelsen (eller av vad Jan Myrdal kallade "arbetarrörelseidkarna"). En av de mest visionära visionärerna var den amerikanske beteendeforskaren B.F. Skinner, behaviorismens guru i vår tid.³ Hans böcker *Walden Two* (1948) och *Beyond Freedom and Dignity* (1971) predikar enträget att vem som helst kan dresseras att göra vad som helst, och att vissa, högre stående personer har rätt att utsätta de andra för denna dressyr.

I denna tankegång finns ett språng som i verkligheten är ett dolt antagande, och som därför är avslöjande. Ty visserligen ses "människan" – denna tydliga totalt bestämningslösa varelse – som i grunden helt oförmögen att ta ansvar för sitt eget liv, ett hjälplöst offer för omständigheterna, en föreställning som för övrigt ligger bakom den socialliberala vårdideologin på skolor och fängelser och andra dylika institutioner för dressyr av underheten. Dessa normalmänniskor är också enligt den rådande föreställningen obegränsat formbara: "människan" har ingen "natur" som kan sätta gränser för dressyren. Men samtidigt är vissa människor tydligen av helt annan art. De är inte bara i stånd att styra sig själva utan också andra. Hur man ser skillnad på människor av art 1 och art 2, och hur det kommer sig att alla av art 2 men inga andra hamnar i styrande befattningar, är någonting som aldrig uttryckligen har gjorts klart. Man får den misstanken att befattningshavarna får sin ansvarskompetens i efterhand. "Den Gud ger ett ämbete ger Han också förmågan att förvalta det," som allmogen förr fick lära sig. I verkligheten är det förstås mycket enklare: överklassen är per definition klok och underklassen dum; därför ska överklassen befalla och underklassen lyda.

Med andra ord, scientismen är inte bara i livet i Sverige. Den, det vill säga den liberala maktideologin, är det svenska samhällets övergripande, officiella ideologi, och när ett parti betecknas som "demokratiskt" betyder detta att det håller sig inom ramen för denna ideologi.

* * *

I det Östeuropa, som Marx själv envetet vägrade tro var moget för kommunismen, var verkligheten så orationell, osanitär och stinkande att motståndet mot scientismens löften blev närmast obefintligt. Den version som snart konkurrerade ut de andra, därför att den verkade mest handfast, har gått under varierande namn som jag inte behöver räkna upp här. Men den röst ur busken som dess makthavare och chefsideologer trodde sig höra, eller åtminstone påstod sig höra, sades vara fader Marx' egen. Dessa anspråk

³ *Behaviorism* (av amerikansk engelska *behavior*; beteende) är en psykologisk skola som avskaffat psyket och betraktar både människor och djur som obegränsat dresserbara beteendemaskiner. Såväl politiker som företagsledare har sett med stor välvilja på denna doktrin. Behaviorismen har dock tappat anhängare sedan det visat sig att dess teorier inte kan omsättas i praktiken.

på autenticitet sökte man bevisa genom ett ogenerat citatfiske och genom utgivande av fiffigt annoterade upplagor av de heliga skrifterna. Och i dagens Sverige är det en högerregering som på samma sätt grundar sin "enda väg" på det vulgärekonomiska prästerskapets eviga sanningar (att de olika prästsekterna sedan bakom draperierna slåss så formlerna ryker är en annan sak).

Måste vi ta ställning till dessa anspråk? Ja, det måste vi. Men vi kan inte göra det utan att själva göra klart för oss vad vetenskap är. Om vi har dunkla föreställningar i den frågan, så behöver vi inte skämmas alltför mycket. Ty föreställningarna har intill rätt nyligen varit dunkla även bland vetenskapsmännen själva. Den etablerade vetenskapen nyrekryteras genom ett lärlingssystem. Fakta och knäsatta teorier får disciplarna lära sig i föreläsningssalen och ur läroboken; men *metodiken* har inte lärts ut på det sättet, eftersom ingen kunnat precisera den. I stället har lärjungen vid professors hand letts fram till laboratoriebänken: "Kom hit lille vän, så ska du få se hur man gör vetenskap."

Detta kan duga för fysiker och kemister. Det duger inte för oss. De dimmor som omvärver samhällsvetenskaperna är av en helt annan tjocklek än de runt de fysiska vetenskaperna. Ju närmare våra undersökningar kommer de grundläggande maktrelationerna i samhället, desto tätare blir rökridåerna, desto gällare skriker ideologerna, desto högre flammor kätтарbålen. Vi måste veta vad vetenskap är: först därefter kan vi ta ställning till marxismens och dess motståndares anspråk på vetenskaplighet, och först därefter kan vi börja bygga på en samhällsvetenskap värd namnet.

Vad vetenskap är

Det finns väl åtskilliga som skulle skriva under på följande tes: "Inget annat får kallas vetenskap än summan av de recept som alltid lyckas." Andra skulle åtminstone hävda att detta är vad vetenskapen anser om sig själv. De skulle ha fel.

För det första är detta inte en beskrivning av vetenskapen. Det är på sin höjd en beskrivning av teknologin. *Den* är förvisso en samling recept, det vill säga en samling svar, avsedda att användas praktiskt när man bygger broar, lagar mat och slår ihjäl sina fiender. Vetenskapen är inte en samling svar. Den är till sin metod *ett sätt att ställa frågor*.

För det andra är det inte ens en rättvisande beskrivning av teknologin. Dess recept lyckas inte alltid. Såväl broar som suffléer lär ibland falla samman, och makthavarnas fiender är inte sällan märkligt hårdskjutna. Vad är det egentligen som motsvarar definitionen ovan? Inte mycket. Och det är nog själva avsikten med den; ty citatet är stympat, och det fortsätter: "Allt annat är litteratur." Det var mycket riktigt en litteratör som viftade med denna hårdkokta definition på vetenskapen (han hette förresten Paul Valéry). Och vad han var ute efter var att så mycket som möjligt krympa vetenskapens revir, och utöka litteratörernas.

Det som skiljer vetenskap från ideologi är att vetenskapen erkänner existensen av ett obehagligt, genstörtigt något, som till vardags benämns *verkligheten*. Denna verklighet antas inte hur som helst anpassa sig efter våra idéer och önskningar, inte utan att vi utsätter den för vårt arbete. För att detta arbete ska ha någon verkan måste vi begripa hur tillämpliga delar av verkligheten fungerar. Detta kräver en viss ödmjukhet. Vi måste acceptera att verkligheten existerar oberoende av våra idéer och att vi måste

rätta våra föreställningar om verkligheten efter verkligheten. Och oavsett vad vetenskapsmän må tänka och tro på sön- och helgdagar, så är detta deras verklighetsuppfattning på kontorstid. Annars skulle deras teorier inte vara mer tillämpliga på verkligheten än alkemins eller astrologins idéer var.

Ideologin däremot betraktar verkligheten enbart som ett störande moment, som ett slags friktion i de ideologiska ordkvarnarna. Om verkligheten hade någon hut i kroppen skulle den foga sig efter ideologerna. Har den inte vett att göra detta, så får den finna sig i att bli förklarad upphävd. Ideologins förhållande till verkligheten summeras utmärkt av historien om Hegel⁴ och Uranus. Hegel lär på något ställe (jag vet inte vilket, jag har inte läst allt han skrivit) ha bevisat att det inte kunde finnas mer än sex planeter. När han nåddes av nyheten om att Herschel upptäckt den sjunde planeten, Uranus, fräste han: ”Desto värre för Uranus!” En vetenskapsman skulle ha svarat ”desto värre för Hegel”.

Distinktionen mellan ”är” och ”borde vara” är helt enkelt obegriplig för en ideolog, något som jag själv ofta haft anledning att observera. Om nu vetenskapens uppgift är att utforska den faktiskt existerande verkligheten, då kan den bara uttala sig om ”hur det är”. Den säger därmed ingenting alls om hur det borde vara; det skulle vara ett utomvetenskapligt påstående (men kunde förstås vara respektabelt för det). Vetenskapsmän som inte accepterar ideologernas påståenden om hur människan borde vara, det vill säga är, och om att Partiet (bolsjevikiskt, liberalt eller humanistiskt) snart ska låta semlor växa på granarna, är självfallet fascistiska banditer som förtjänar att förpassas till Sibirien – så som också skedde med de sovjetiska genetiker som inte godtog Lysenkos⁵ och Stalins påståenden om att suräpplen kunde omvandlas till aprikoser.

Vad vetenskapen faktiskt kan göra är att förse oss med sådana upplysningar om sakernas faktiska tillstånd, att vi kan göra världen lite mer lik våra bör-föreställningar. Men detta räcker inte för ideologerna: denna halvhjärtanhet bevisar bara att vetenskaparna inte är uppriktiga utan tvärtom dolda motståndare till ideologernas renhjärtade strävan... och så vidare. Hellre sitter man i sin lergrop i norra Sovjetunionen och skriker ”semlor, semlor!” än accepterar en höjd avkastning på rågskörden.

Den vetenskapliga teorins natur

En vetenskaplig teori är ett slags modell av verkligheten, eller i varje fall av en del av den. Vad är det som gör något till en modell av något? Det är att modellen är *kongruent* med förebilden i något avseende. I vissa, för oss intressanta avseenden har modellen och förebilden samma egenskaper. Men självfallet har de inte alla egen-

⁴ Hegel: Friedrich Hegel, 1770-1831, tysk idealistisk filosof som påstod att verkligheten var ett bifenomen till en världsande som strävade efter att förverkliga sig själv i historien. Han var emellertid den förste filosof i modern tid som såg historien som en process och sökte skapa en processlogik. Den sidan av honom blev betydelsefull för Marx. Hegels föreställningar om naturvetenskap var emellertid något egendomliga.

⁵ Trofim Lysenko, 1898-1976, rysk växtförädlare. Han påstod, tvärt emot den moderna genetiken, att förvärvade egenskaper kunde ärvas och att arter därför kunde förändras helt godtyckligt. Denna glada teori vann Stalins öra, och Lysenko utnyttjade sin maktställning till att förfölja och delvis fysiskt utrota den mendelska genetikens och den darwinistiska biovetenskapens företrädare. Också Chrusjtjev lyssnade villigt till honom. Resultatet blev emellertid förödande för det sovjetiska jordbruket. Först i mitten av 1960-talet förlorade Lysenko sin makt, sedan inte ens KGB längre kunde påstå att hans teorier fungerade. Fallet Lysenko ses som en av vår tids största vetenskapliga skandaler.

skaper gemensamma: då vore ju modellen inte längre en modell, då vore den själva förebilden. Det som gör det intressant att bygga modeller är just att de i vissa aspekter avviker från förebilden, i aspekter som gör att de blir hanterliga för oss på ett sätt som den obehandlade verkligheten inte är. Den som bygger en flygplansmodell kan hänga upp den i taket i sitt rum; det kan man inte göra med en riktig maskin i full storlek. Den som har en realistisk matematisk modell av ett ekonomiskt förlopp kan ändra parametrar och undersöka alternativa möjligheter som kanske inte spontant förverkligas ute i det kapitalistiska samhället.

Teorier kan vara av olika slag. De ser olika ut i olika vetenskaper, beroende på den enskilda vetenskapens metodik, vilken i sin tur beror på själva undersökningsföremålet. En teori om den kemiska bindningens natur ser självfallet annorlunda ut än en teori om den sociala bindningens natur. Vissa undersökningsföremål lämpar sig för en kvantifierande och därmed matematisk behandling, andra inte (detta är något som vi återkommer till).

Teorin börjar sin karriär som *hypotes*, ett förmodande som formuleras endast för att testas. Vad det testas mot är just verkligheten. Inom varje vetenskap har det utkristalliserats olika sätt att göra dessa test på, sätt som är egna för just den vetenskapen. Men det metodiska mönstret är alltid detsamma, det *hypotetiskt-deduktiva*. Ur hypotesen sluter (deducerar) man någon konsekvens, som måste gälla om hypotesen är riktig. Slutledningen kontrolleras sedan mot fakta, antingen sådana man redan känner till eller sådana som man kan leta upp först sedan hypotesen så att säga pekat ut dem. Einsteins relativitetsteori säger t.ex. att gravitationsfält kröker rummet. En ljusstråle bör därför följa krökningen och avböjas när den passerar nära en massiv himlakropp. Ingen hade tidigare noterat något sådant. Men när man nu visste vad man skulle söka efter, kunde man utnyttja en solförmörkelse till att mäta om solens massa skenbart förflyttade en stjärna när den kom i närheten av solen. Så skedde också: Einsteins hypotes hade bekräftats. I annat fall hade han fått ändra den.

Många hypoteser visar sig vara felaktiga. Men en hypotes kan vara felaktig och ändå bra. Om den ställer de rätta frågorna, då leder den vidare och skapar ny kunskap, även om den måste förkastas i sin föreliggande form. Själva misslyckandet är upplysande. Eller med andra ord, fråga rätt så tar svaren hand om sig själva (nästan).

När en hypotes bekräftats, upphöjs den till *teori*. Det betyder inte att man obetingat tror på den. Nya bekräftelser är alltid välkomna. Vissa teorier är i själva verket bättre bekräftade än andra. Totalt bekräftad blir den dock aldrig, i den bemärkelsen att den inte kan ifrågasättas. Dess räckvidd är alltid begränsad: förr eller senare börjar det dyka upp fakta som inte passar in. Man kan då säga att teorin successivt börjar "avbekräftas". Men på samma sätt som en teori inte blir Guds uppenbarade och eviga sanning med första bekräftelse, blir den inte heller vederlagd lögn och förbannad dikt med första oförenliga observationsresultat. Man drar slutsatsen att teorin har brister, men i brist på bättre fortsätter man att använda den: någon teori måste man alltid ha, ty en teorifri vetenskap är inte bara omöjlig, den skulle inte ens vara vetenskap. Vetenskap *är* teori.

Vad som i själva verket brukar hända är att man gör tolkningar. Kanske har vi inte förstått vår teori riktigt, så att de nya fakta i själva verket inte alls strider mot den?

Kanske var de nya fakta i sig själva tvivelaktiga? Kan experimentet som gav oss dem verkligen upprepas? Kan man konstruera ett annat experiment som ger samma slutledningar? Då blir de nya fakta trovärdigare, förstås (men mycket ofta visar det sig verkligen att de nya fakta var oriktiga. Påståendena om supertätt vatten och om kall fusion var faktiskt felaktiga). Vetenskapsmännen gör alltså klokt i att hålla på en bra och väl bekräftad teori i det längsta; se för övrigt längre fram i kapitlet om logiken.

Teorin ersätts därför inte med en ny, förrän det finns en bättre. Var den gamla teorin helt fel, förkastas den i sin helhet. Aristoteles' och de medeltida skolastikernas⁶ idéer om fysik var omöjliga och skrotades *in toto*. Var den i sina huvuddrag riktig, så modifieras den bara. Och var den visserligen alltför begränsad men bra så långt den sträckte sig, så kommer den att ingå som en delteori i en ny teori som är mer omfattande och därför säger mer om verkligheten. Newtons fysik var inte felaktig. Den ingår ograverad i relativitetsteorin som ett gränsfall för små hastigheter, massor och avstånd.

Märk väl att i vardagsspråket betyder "teori" ungefär detsamma som "obevisad hypotes". När vetenskapsmännen kommer med sina teorier, svarar allmänheten "jäsa? Är det bara teorier?" Amerikanska kreationister har krävt *equal time*⁷ med hänvisning till att evolutionen är "bara en teori". Men som vi sett är detta inte så bara!

En provisorisk sanning

Alla vetenskapliga teorier är alltså provisoriska. Deras sanning är inte absolut utan relativ. Samtidigt står det klart att en ny teori i en viss bemärkelse är överlägsen den som den ersätter: antingen stämmer den bättre med observerade fakta, eller också tar den in ett större fält än sin föregångare. (Idealet som vetenskapen strävar mot, men knappast kommer att nå, är förstås en teori, eller snarare en hierarki av inbördes motsägelsefria teorier, om allting.) Inom vetenskapen förekommer alltså framsteg i verklig bemärkelse: våra teorier om fysik, kemi eller biologi är bättre än de som Aristoteles hade. Detta gäller inte inom ideologin. Det är omöjligt att på allvar hävda att vår tids *ideologier* skulle vara överlägsna dem på medeltiden, på de gamla grekernas tid eller ens bland babylonierna. Visserligen finns det de som gör det, men de kan inte visa detta så som vetenskapen gör, genom att pröva sitt påstående mot verkligheten. De bara skriker högre; och att de kan göra det beror på att vetenskapen och den teknologi som grundar sig på den försett dem med högtalare. I ideologiernas värld ersätter nya system, trosriktningar och påståenden de gamla, inte för att de skulle beskriva verkligheten bättre utan därför att nya förhållanden, nya makthavare och nya intressen kräver nya rättfärdiganden.

Thomas S. Kuhn hävdade i sin bok *De vetenskapliga revolutionernas struktur* (1962) att varje vetenskap som regel arbetar inom ett *paradigm*, det vill säga ett komplex av föreställningar om undersökningsobjektets natur, om hur en tillämplig teori bör se ut och om vilka grundläggande teorier som gäller. Så länge man arbetar inom ett sådant

⁶ *Aristoteles*: Grekisk filosof och naturforskare, 384-322 f.Kr., den formella logikens grundare.

Skolastikerna: universitetsfilosofer under 1100-talet och framåt. De återupptäckte Aristoteles (genom arabisk förmedling) och vidareutvecklade logiken. Med tiden urartade deras tänkande till rent verbala hårklyverier.

⁷ *Equal time*: engelska, lika tid, dvs. i radio och TV. De amerikanska fundamentalisterna kräver samma exponering i media för moseböckernas skapelseberättelse som för evolutionen eftersom de påstås vara teorier av samma vetenskaplighet.

accepterat paradigm bedriver man "normal vetenskap". Arbetet blir ett slags upprensings- eller städoperation: kvarstående lösa ändar knyts upp, nya fakta inordnas smärtfritt i teorierna. Men när en minoritet av forskare (först kanske bara en enda) inser att det gamla paradigmet och de gamla teorierna inte håller längre, när tolkningarna börjar se ut som bortförklaringar, då går denna vetenskap in i ett revolutionärt skede, ett paradigmskifte.

Nytänkarna är i början som sagt i minoritet. Kom ihåg vad jag sagt tidigare om det kloka i att hålla fast vid fungerande teorier så länge de fungerar någorlunda. Oundvikligen har olika vetenskapsmän olika föreställningar om när den gamla teorin upphört att fungera på ett acceptabelt sätt. Detta är en bedömningsfråga som inte kan sättas på en matematisk formel. Paradigmskiftet sker därför gradvis, och vissa forskare, som kanske byggt hela sitt vetenskapliga rykte på äldre paradigm och teorier, kommer att hårdnackat stå på sig tills de avgår som emeriti eller med döden.

Eftersom beslutet att växla paradigm grundar sig på den enskilde forskarens bedömning, kan det utifrån se irrationellt ut. Kuhn själv betonade den aspekten; han använde den religiösa omvändelsen som liknelse. Paul Feyerabend har hårddragit den liknelsen. Han påstår att omvändelsen också faktiskt är rent irrationell, och han tvingas därmed också påstå att den ena teorin är så god som den andra. Den newtonska fysikens teorier om kroppar i kaströrelse, om rörelseenergi och rörelselagar, är enligt Feyerabend inte ett smul bättre än medeltidens teorier om att kanonkulor föstes fram genom luften av änglar (eller djävlar, beroende på vem som avfyrade dem) eller att de drevs fram av de luftvirvlar som bildades bakom dem. Den standpunkten är naturligtvis nonsens. Newtons formler fungerar i praktiken. Ängla- och virvelteorierna fungerar inte, de är inte användbara beskrivningar av verkligheten. De är inte vetenskap alls: de är *historier*, förklaringssägner i stil med den om hur björnen blev av med sin svans eller hur elefanten fick lång näsa.

Inom vetenskaperna är därför nyare teorier normalt bättre än gamla teorier. Fastän paradigmskiften kan vara plågsamma, är det regel att en bra ny teori hälsas med ett jubel som är större än den veklagen som beledsagar den gamlas hädanfärd. På ideologiernas område är det tvärtom. Den som ifrågasätter de gamla idéerna är ingalunda någon hjälte. Han är en skurk som är ute efter att kullstörta religionen, moralen, den allmänna ordningen, familjens helgd, underhetens tillbörliga vördnad för överheten och (givetvis) vetenskapen. De oomkullrunkeliga sanningarna försvaras med de skällsord som man för tillfället kan hitta: är samhället fientligt mot innovationer är de nya tankarna fördärvliga nymodigheter, är det fint med nymodigheter är de tvärtom fördärvliga gammalmodigheter. För antisemiter är nyheterna judiska (Hitler bannlyste "judisk fysik" och ville ha en "arisk" i stället), för antikommunister är de kommunistiska, för stalinister fascistiska, och så vidare, allt efter råd och lägenhet. Ideologer är kräsna i sina val av teorier, men när det blir fråga om polemiska metoder kan de ge prov på en påfallande skrupelfrihet.

Vaddå fakta?

Vetenskapen sägs grunda sina teorier på fakta, och pröva dem mot fakta. Men vad är ett faktum? Alltför ofta är den enes faktum den andres obevisade eller rentav

lögnaktiga påstående. Och vilka fakta ska vi ta hänsyn till? Om vi ska formulera en teori om tidvattnet, bör vi då räkna fjällen på sillar?

Låt oss ta den sista frågan först. Det finns ett synsätt, som kallas *positivistiskt* men som går ända tillbaka till Francis Bacon (naturvetenskaplig propagandist i det börjande sextonhundratalets England), och som säger att det är bara att samla fakta, vilka som helst: de kommer alldeles av sig själva att ordna sig till vackra teorier. Det finns också en typ av experimenterande som kallats ”baconskt”, och som består i att man i största allmänhet pillrar på tillvaron för att få veta nya och spännande saker. Jag kan i förbigående nämna att Bacon grundade tron på den induktiva metoden i vetenskapen, och vad det innebär kommer vi till i nästa kapitel. Men tyvärr: vi kommer inte långt med sådana metoder. Vetenskapsmän har ofta stirrat på samma fakta i generationer utan att komma någon vart. Sedan visar någon hur de passar in i en teori, och alla utropar, likt Thomas Huxley vid läsningen av Darwins bok *Arternas ursprung*: Så utomordentligt korkat av mig att inte begripa detta själv!⁸ Och därmed har vi besvarat båda frågorna. Hur cirkulärt resonemanget än må te sig, så är det med hjälp av teorier som vi ordnar fakta till teorier, och till och med igenkänner dem som fakta, eller åtminstone som kandidater till den posten. Att detta inte är ett cirkelresonemang beror på att vi aldrig levt i ett baconskt ateoretiskt tillstånd. Teorier om tillvaron har vi alltid haft; men oftast har de varit undermedvetna eller osystematiska.

Varje vetenskap har i själva verket gått igenom ett ”baconskt” samlarstadium, inte minst de biologiska. Ännu i början av artonhundratalet trodde man allmänt att kvinnor ibland födde hundvalpar. Det var ett lika gott ”faktum” som att bruna kaniner ibland födde vita kaniner. Att vi idag inte tror det, beror inte på att ingen vetenskapsman observerat ett sådant fall. Det skulle i så fall bara ha varit en tumregel, öppen för tvivel. Vårt tvivel är av radikalare art: det beror på att vi har i övrigt trovärdiga teorier om fortplantning, i vilket dylika nedkomster inte ryms.

⁸ Charles Darwin, engelsk naturforskare, 1809-82, den nutida evolutionsteorins skapare.

Arternas ursprung (*On the Origin of Species by Natural Selection*, 1859), den epokgörande bok i vilken Darwin lade fram den teori om evolutionen (artutvecklingen) som han grundat på sedan slutet av 1830-talet. Denna teori är fortfarande biovetenskapens övergripande paradigm och var i själva verket vad som förvandlade biologin från en hobbyverksamhet för lantpräster till vetenskap i modern mening.

Thomas Henry (Th.H.) Huxley, engelsk naturforskare, 1825-95, blev den tillbakadragne Darwins främste vetenskaplige förkämpe. Han var en lysande polemiker och kallades ”Darwins bulldogg”.

2. Vetenskap och logik

Vetenskapen – i bemärkelsen ”den vetenskapliga metoden” sådan som den grundlades på 1600-talet av Galilei och andra – är naturligtvis redan i sig själv ett paradigm, rentav ett övergripande ”superparadigm”. Detta tanke- och arbetsmönster tog ursprungligen form genom att avgränsa sig från logiken. Logik och vetenskap står i ett mångtydigt förhållande till varandra. Vetenskapen kan inte reda sig utan logik, men den måste hålla den på armlängds avstånd.

Vad är logik?

”Det är logiskt” säger folk till vardags, och menar ungefär att det stämmer, självklart är det på det sättet. Men logik har ingenting alls att göra med huruvida ett påstående är riktigt i sak eller ej. Den handlar i stället om huruvida påståendet har en korrekt form eller inte. Logiken är inte en reell utan en formell vetenskap, ungefär som matematiken. Två plus två är fyra. Betyder det att två äpplen plus två päron är fyra apelsiner? Den frågeställningen är inte bara felaktig, den är meningslös. Sorter som äpplen, päron, apelsiner, kilo och meter är inte delar av matematiken; de är inte ens delar av aritmetiken. Det är sakligt riktigt att två äpplen plus två äpplen är fyra äpplen; men till och med detta saknar intresse för matematikern, som enbart konstaterar att $2 + 2 = 4$.

Likadant är det med logiken, i den mening som här intresserar oss (det finns grenar av logiken som gränsar till matematiken och till och med försöker ta över den, men det kan vi bortse från). Logiken i dess klassiska mening är en uppsättning regler för slutledning och bevisföring, alltså för hur ett formellt godtagbart påstående får vara konstruerat. Påståendets innehåll är en helt annan femma, som intresserar logikern lika lite som äpplena och apelsinerna intresserade matematikern.

Föreställ dig till exempel ett påstående med följande struktur:

”Alla a är b. C är a. Alltså är c också b.”

Ett påstående med denna struktur – en klassisk deduktiv slutledning – är logiskt tillåtet. Detta har sitt intresse, men det säger oss ingenting om vad a, b och c är för någonting. En sats kan vara hur logisk som helst, frågan om dess ”sanning” i normal bemärkelse beror uteslutande på de ingående termerna a, b, c... och deras eventuella rimlighet; och deras rimlighet är ingenting som logiken i sig kan säga någonting om. Tag följande sats, som prytt de elementära läroböckerna i satslogik sedan antiken:

”Alla människor är dödliga (alla a är b). Sokrates är en människa (c är a). Alltså är Sokrates också dödlig (c är också b).”

Som jag antytt har denna sats samma logiska struktur som den första ”algebraiska” exempelsatsen. Den är logiskt korrekt. ”Den är logisk”, skulle den logiskt naive säga. Men ta nu denna sats i stället:

”Alla strutsar har simfötter. Sokrates är en struts. Alltså har Sokrates också simfötter.”

Det är inte logiskt! skriker allmänheten indignerat. Den har fel. Denna sats har exakt samma struktur som de föregående; slutledningen är korrekt. Det är till och med så att yrkeslogikern kallar påståendet ”sant”. Men så långt godkännes protesten att satsen till sitt sakliga *innehåll* faktiskt är absurd. Strutsar har inte simfötter. Sokrates är inte en

struts (det kan förstås tänkas att det finns en struts någonstans som heter Sokrates, men det är inte honom vi åsyftar, utan filosofen). Och därför må slutledningen vara hur korrekt som helst: Sokrates har inte simfötter. Och inte fjädrar heller för den delen.

Logikens förmåga att göra utsagor om verkligheten är därför lika med noll. Alla faktiska utsagor måste logiken överlåta på vetenskapen, eller, om vi inte behöver ta till ett så grovt artilleri, det sunda förnuftet – det bondförstånd som sade oss att Sokrates inte har simfötter.

Än mer: vi har skäl att ställa oss skeptiska till logikernas påstående att logiken skulle vara en ”apriorisk” disciplin, alltså icke härledd ur den empiriska, omedelbara verkligheten. När Aristoteles på 300-talet f.Kr. fastslog att satsen ”alla a är b...” och så vidare var formellt godtagbar, berodde detta givetvis på att han kunnat observera att alla satser med denna struktur var sanna om de ingående termerna var rimliga, samt att deduktiva satser med vissa andra strukturer, till exempel ”alla a är b, c är x, därför är c också b” var nonsens, oavsett hur sanna de ingående termerna var, var för sig. Och likadant är det givetvis med matematiken, som reser liknande metafysiska anspråk.¹ ” $2 + 2 = 4$ ” är en slutledning som någon stenåldersmatematiker dragit ur det faktum att två nötter plus två nötter är fyra nötter, två fiskar plus två fiskar är fyra fiskar, två saker plus två saker är alltid fyra saker, *ergo* är två plus två alltid fyra. Vilket skulle bevisas. Och detta är ändå inte ens en deduktion utan något mycket tveksammare, nämligen en *induktion*.

Deduktion och induktion är de två formerna för slutledning. Vad deduktion är vet vi redan. Induktion går till så att man gör ett antal observationer och generaliserar deras resultat. Låt oss säga att vi observerar svanar: svan 1 är vit, svan 2 är vit, svan 3, 4, 5, *n...* är vita. Alltså äro alla svanar vita.

Och sedan kommer någon hem från Australien med en svart svan, och det hela är förkylt. En deduktion kan vi i viss mening lita på. Sokrates är dödlig, så länge hans egen mänsklighet och människans dödlighet är oomtvistliga. Skulle vi få ett omöjligt resultat så tvivlar vi på termerna, inte på resonemanget: Kanske Sokrates inte var en struts. Kanske strutsar inte har simfötter. En induktiv slutledning däremot kollapsar med första motexempel, med första svarta svan. Detta är viktigt för två följande resonemang.

Har naturen några lagar?

Det ansågs förr, och många lekmän tror väl fortfarande, att vetenskapen sysslar med att utforska naturens lagar. Detta är en märklig tanke, egentligen. Vad är en lag?

En lag finns bara inte av sig själv. I begreppet lag ingår att den stiftas. Och detta var givetvis vad som åsyftades när termen ”naturlag” uppfanns: Gud var lagstiftaren.

¹ *Metafysik*: filosofiska läror om sådant som vi inte har eller kan ha någon vetenskaplig kunskap om. Detta var tidigare en fullt respektabel gren av den spekulativa idealistiska filosofin, t.o.m. den mest respektabla. Hos Marx betyder ”metafysik” ungefär spekulativt eller ideologiskt struntprat. 1900-talets s.k. analytiska filosofer kallade t.o.m. all filosofi utom deras egna begreppsutredningar för ”metafysik”. Ordet kom då att bli ungefär liktydigt med *ontologi*, dvs. teorier om verklighetens natur. -Men egentligen uppkom ordet därför att redaktören för Aristoteles' litterära kvarlåtenskap kom att placera utredningarna om tingens natur *meta fysikes* (grekiska, efter fysiken)!

Gud var den store urmakaren. Han hade byggt världen, och därmed fastställt hur den skulle fungera, på samma sätt som urmakaren fastställer urets gång när han bestämmer antalet drev och kuggar. Den som utrönte naturens lagar kunde ”se Gud på ryggen” och kika honom över axeln i arbetet, som Linné uttryckte det. Föreställningen hade förmodligen sin rot i, och var samtidigt en förutsättning för, naturvetenskapens samexistens med teologin från sextonhundratall till artonhundratall.

I våra dagar brukar man sällan åberopa sig på Gud i vetenskapliga sammanhang. I stället möter man ofta uttrycket ”regelbundenheter”: naturen betar sig som om den följde regler. Men regler är också lagar, och bytet av ord ändrar ingenting.

Guds död har emellertid kommit lägligt för vissa fysiker. De av skråets medlemmar som samtidigt lider av storhetsvansinne och platonism² (två former av galenskap som ofta följs åt) har ibland hörts påstå att fysikerna ”skriver lagar för naturen”. Professorn som Gud! Den outtalade förutsättningen är till på köpet att inga lagar fanns före fysiken. Det som bittra icke-fysiker brukat kalla ”fysikens arrogans” består inte sällan av en övertygelse att fysikerna *ex officio* är befriade från varje form av ordnad tankeverksamhet. De har inte heller i detta fall tänkt sitt hugskott till slut. Om inga ”lagar” eller ”regler” funnits, om universum varit totalt kaotiskt, skulle det inte bara omöjligt kunnat finnas några fysiker: det skulle över huvud inte funnits någon natur.

Äldre tiders idé om naturlagar var nära knutna till föreställningen om att vetenskapens metod var, inte hypotetiskt-deduktiv utan induktiv. Vetenskapsmannen iakttog naturen utan några förutfattade meningar. När han såg att fenomen *y* alltid följde på fenomen *x* var det en ”lag” att så alltid skedde. Nu har vi ju emellertid sett att vetenskapen inte proklamerar lagar utan bygger modeller. Modellerna har två fördelar framför lagarna: för det första säger de mer än en eller två simplistiska ”lagar”: ur modellerna kan man dra mycket mer vittgående slutledningar, och dessutom kan modeller byggas samman med varandra till övergripande stormodeller. För det andra säger de mindre: lagar är absoluta, men modeller är relativa, provisoriska, öppna för revision. De tål ett och annat bångstyrt faktum utan att falla i grus. Vetenskapare som bygger modeller är mer kompetenta och samtidigt mer ödmjuka än de som stiftade lagar.

Samtidigt är det förstås ingen som förnekar att naturen ofta betar sig på ett förutsägbart sätt; i andra fall uppträder hon oförutsägbart men under förutsägbara förutsättningar (vi kommer att diskutera dessa frågor i ett senare kapitel under rubriken determinism). Om man anser sig behöva ett helt neutralt ord för detta kan väl ”invarianser” passa.

Från logik till vetenskap

År 1633 ställdes Galileo Galilei³ inför en inkvisitionsdomstol i Rom. Eftervärlden har dunkelt anat att detta var en av idéhistoriens brytpunkter, en skiljelinje mellan medeltid

² *Platonism* (efter den grekiske filosofen Platon, 427-347 f.Kr.): tron att verkligheten endast är en skuggbild av en högre, evig idévärld. Platonismen (i form av senantikens nyplatonism) blev urformen för den västerländska idealismen. Den smälte samman med kristendomen och var den dominerande filosofin under tidig medeltid, tills skolastikerna återupptäckte Aristoteles. Platonismen hade också stort inflytande på astrologin och alkemin. Den återupplivades under renässansen och kom åter att dominera fram till upplysningstiden.

Den brittiske filosofen Whitehead skrev att de senaste tvåtusen årens filosofi enbart varit kommentarer till Platon. Hade vetenskapsmännen sagt något sådant om vetenskapen, hade det varit en konkursansökan. Men nu handlar det om ideologi, och då är det fullt OK...

³ *Galileo Galilei*, italiensk naturforskare, 1564-1642. Han sysslade med astronomi (han var den förste som

och nutid. Men den var det inte därför att den var en process mellan kyrkans medeltida geocentriska världsbild och Kopernikus⁴ och Galileis heliocentriska (som också den sedan länge är föråldrad). Den var det därför att den var en avgörande strid mellan logiken och vetenskapen.

Före Galilei hade det inte funnits någon vetenskap i modern bemärkelse. Ingen hade skapat vetenskapliga teorier i någon rimlig mening. Nu har ju människorna alltid velat "förklara" varför det är så och så, och det hade funnits en viss tendens att gå från magiskt-religiösa "förklaringar" till mer naturliga sådana. Men detta är inte tillräckligt för att konstituera en vetenskap. Alla tidigare "förklaringar" hade karaktären av *historier*, av förklaringssågar: liksom det enligt Kipling var krokodilen som drog elefanten i näsan så att han fick sin snabel, så fanns det "historier" som förklarade varför rök steg uppåt och stenar föll neråt och kastade föremål fortsatte framåt.

Dessa historier bedömdes inte på det sätt som vi skulle finna naturligt, det vill säga genom att man undersökte om alla konsekvenser stämde med verkligheten. I stället nöjde man sig med att kräva att de skulle vara logiska, alltså formellt korrekta och utan inre motsägelser. Alltsedan Occam⁵ såg man också gärna att "förklaringarna" var logiskt ekonomiska, det vill säga använde så få antaganden som möjligt (men hur man otvetydigt skiljer ett dubiöst antagande från ett självklart faktum har aldrig riktigt klargjorts). Slutligen fick förstås förklaringen inte strida mot Skriften.

Nu är det emellertid så att ett närmast oändligt antal olika, sinsemellan oförenliga men alla lika "logiska" förklaringshistorier kan konstrueras utifrån ett givet antal fakta. Säg att du befinner dig i en fönsterlös föreläsningssal. Du hör mullrande ljud utanför; åter-sken av ljusblixtar syns. Efter föreläsningen ser du att gatan utanför är våt. Aha, säger du. Det har åskat och regnat. Varför säger du så? frågar logikern. Själv föredrar jag förklaringen att man har slagit på bastrummor och bränt av fotoblixtar och sedan sprutat vatten på gatan. Min förklaring är lika motsägelsefri och logisk som din. Därför har du ingen orsak att föredra din förklaring framför min. Tvärtom: eftersom jag är professor och du bara docent, din kältring, och jag dessutom kan visa genom citat ur Uppenbarelseboken att min version stämmer bättre med Bibeln än din, måste du ta tillbaka ditt påstående, annars blir du offentligt kremerad.

Detta var också argumenten mot Galilei. Sedan 1200-talet hade kyrkan, stödd på Sankt Thomas Aquinas' auktoritet,⁶ bundit upp sig till Ptolemaios' geocentriska världsbild,

använde ett teleskop, han upptäckte månbergen, solfläckarna, Venus' faser och Jupiters fyra största månar, såg som den förste Saturnus' ringar och förespråkade den nya "kopernikanska" världsbilden) men framför allt grundlade han den vetenskapliga fysiken och den hypotetiskt-deduktiva vetenskapliga metoden. Mer om honom längre fram i kapitlet.

⁴ *Copernicus* etc.: Medeltidens världsbild hade varit geocentrisk, dvs. man hade utgått från att jorden var universums mittpunkt och att solen, planeterna och stjärnhimlen kretsade runt jorden. Denna bild förknippas med den grekiske astronomen och geografen Klaudios Ptolemaios (100-talet e.Kr.). Den polske amatörastronomen Nicolaus Copernicus (1473-1543) återupplivade vissa tidiga antika filosofers heliocentriska världsbild. Han hävdade att solen var universums mittpunkt och att jorden kretsade runt den. Den katolska kyrkan fördömde denna lära som kättersk. Den slog dock igenom under 1600-talets första hälft och härskade sedan till slutet av 1700-talet, då man började inse att vår sol endast är en stjärna bland andra.

⁵ *Occam*: William av Occam (Ockham) var en engelsk munk och filosof som på 1300-talet verkade bl.a. i Oxford. Han är mest känd för sin tankeekonomiska regel som kallas Occams rakkniv: I valet mellan två i övrigt likvärdiga teorier bör man föredra den, som kräver det minsta antalet antaganden.

⁶ *Sankt Thomas Aquinas* (eller av Aquino): italiensk kyrkolärare, 1225-74. Han lyckades knäpa samman

enligt vilken jorden stod stilla och solen svängde runt. Nu kom denne Galilei och påstod att jorden tvärtom rörde sig runt solen. Kyrkofurstarna erkände villigt att Galileis version var logiskt acceptabel, men hävdade att det var kyrkans också. Galileis var mekaniskt enklare, men sådant kunde man ju alltid käbbla om, och mot detta stod kyrkans lära. Om därför professor Galilei ville göra reklam för sin teori som en enklare räknemodell för folk som ville förutsäga solförmörkelser och dylikt, så var det honom obetaget. Däremot skulle han akta sig som fan för att påstå att hans modell motsvarade *verkligheten*, ty då hade han också sagt att kyrkans teori var oriktig; detta stred mot kyrkans monopol på de yttersta sanningarna. Och därefter förevisade man tortyrredskapen för honom (ett moment i rättegångsordningen som kallades *territio*, injagande av skräck).

Galilei visste mycket väl att den nya naturvetenskapens framtid inte hängde på hans åsikter om astronomi. De hängde på den mekaniska fysik han höll på att skapa, en fysik som matematiskt beskrev vad som hände med kroppar i rörelse. Klokt nog avsvor han sig därför sin "villolära". Kyrkan fick gärna behålla logiken, så länge han själv fick behålla sina vetenskapliga modeller för pendel- och fallrörelser. I Brechts drama *Galilei* utropar en indignerad lärjunge bombastiskt: Ve det folk som inte har några hjältar! Livsnjutaren Galilei replikerar torrt: Ve det folk som *behöver* hjältar.

De sista skolastikerna

Sedan dess har logiken inte varit vetenskapens drottning utan dess hjälpgumma, och hon har dessutom oftast tvingats uppträda i matematisk förklädnad. Alltsedan den klassiska antiken och under hela den skolastiska medeltiden hade hon, inte dessa mixtrande modellbyggare, skiljt mellan sanning och osanning, tronande under Aristoteles' och Aquinas' helga beläten. Vad mera var, inom humaniora – och dit hör såväl matematik som logik eftersom de är ett språk respektive en språk teori – hade man mycket svårt att uppfatta vilken revolution som skett i naturvetenskaperna.

Skolastiken levde vidare. När dog den? Såvitt känt år 1962, året då Kuhn publicerade sin lilla bok om de vetenskapliga revolutionerna. Och det finns de som, likt anekdotens skräcködda, ännu inte upptäckt att de är döda. En sådan dinosaurie är Sir Karl Popper.⁷

Detta är egentligen ett märkligt fall. Ty det var just Popper som först klart formulerade den hypotetiskt-deduktiva metoden, och därmed avlivade den mångsekelgamla

hedningen Aristoteles' logik och naturvetenskap med Bibelns utsagor så att i varje fall hans samtida inte såg några motsägelser. Han är fortfarande den katolska kyrkans chefsideolog.

⁷ *Karl Popper*, österrikisk-brittisk logiker, 1902-96. Enligt Popper måste en vetenskaplig teori vara uppbyggd så att den i förekommande fall kan logiskt motbevisas, "falsifieras", genom att man uppvisar ett motstridigt faktum. Eftersom marxismens historiesyn inte är uppbyggd på det viset – en brist som den delar med alla andra vetenskapliga teorier utanför logikens och matematikens områden – är marxismen enligt hans synsätt ovetenskaplig. Poppers rabiata antikommunism renderade honom ett adelskap (därför "Sir Karl").

-Jag måste tyvärr (1997) konstatera att jag hade fel i mitt påstående att Popper var först med att formulera den hypotetiskt-deduktiva metoden. Den finns helt klart och tillräckligt utsagd redan hos William Whewell (i *The Philosophy of the Inductive Sciences* [sic!], London 1840); och även han hade föregångare. Poppers enda bidrag var hans skolastiska förvillelse, den att inbilla sig att vetenskapliga teorier var logiska konstruktioner, och alltså att "falsifikation" som sådan skulle vara möjlig, och till och med vara en logiskt mer slutgiltig operation än bekräftandet. Bekräftade teorier och obekräftade hypoteser skiljer sig åt endast till graden, inte arten. Till och med avvisade hypoteser är endast provisoriskt avvisade, och de kan en dag få nytt liv.

vidskepelse som sade att vetenskapen upptäckte lagar på induktiv väg. Ändå tycks han inte riktigt ha fattat vad det var han sade.

Ty Popper menade att vetenskapliga teorier inte alls var modeller. Tvärtom hävdade han, likt Galileis åklagare, att de var rent logiska konstruktioner. Fastän de prövades på deduktiv väg var de tydligen induktiva till sin natur: ett enda faktum som inte logiskt helt överensstämde med teorin var nog för att man genast och fullständigt måste förkasta den.

Nu vet vi ju hur det är med den saken. Och kritiker som Lakatos och andra påpekade att i så fall finge man lägga ner hela vetenskapen, ty det var inte bara så att alla teorier var motbevisade i Poppers mening: de hade dessutom varit det redan från sin tillkommelse, ty alltid kunde man skrapa fram någon observation som teorin inte kunde tillfredsställande redogöra för. Men detta är inte ett argument för Poppers ståndpunkt. Vetenskapliga teorier bedöms inte som logiska konstruktioner utan efter sin förmåga att belysa den vetenskapliga stridsterrängen.

Ska vi vara rättvisa så skulle Popper inte varit helt ense med Galileis åklagare. Han skulle inte ha dömt ut enbart Galileis teori utan även kyrkans, ty ingendera kunde göra fullständigt reda för alla fenomen på himlavalvet. Och sedan hade väl han och Galilei blivit uppeldade tillsammans. Men i viss mening är han och hans åsiktslikar de sista skolastikerna, de sista aristotelikerna, ty de insisterar på logikens drottningaskap.

Detta har delvis att göra med en logisk storoffensiv under slutet av 1800- och början av 1900 talet. Den matematiska logiken hade stora framgångar, som steg vissa logiker åt huvudet så att de började hävda att alla vetenskapers egentliga innehåll *var* logik, och därför borde all vetenskap reduceras till logik. Denna extremism kallas *logicism*. Den var vitt spridd under lång tid, med namn som Frege, Whitehead, Russell och den tidige Wittgenstein,⁸ men sedan 1960-talet har som sagt mer realistiska föreställningar om vad vetenskap är tagit överhand. Detta har självfallet inte övertygat Sir Karl – dessa föreställningar är ju inte logiska! – och han stod ännu i början av 1990-talet fast i tron, plus att han gjort sig skyldig till sottiser som ”den antropiska principen” (som dock förhoppningsvis faller utanför denna argumentering).

Vad vetenskap inte är

Vi kan nu vara mogna för att se närmare på några vanliga föreställningar – vanföreställningar – om vetenskap, sådana som använts och ännu används, med eller mot bättre vetande, för att förneka att en vetenskaplig historieteori är möjlig. Det är dock inte det enda ohägn de ställt till med. De har också spritt förvirring inom de erkända vetenskaperna, det vill säga sådana där det delas ut plisserade hattar.

⁸ Gottlob Frege, tysk matematisk logiker, 1848-1925, en av den symboliska logikens grundare.

Bertrand Russell, engelsk filosof 1872-1970. Han var främst matematisk logiker, och tillsammans med Whitehead och Wittgenstein blev han grundaren av den s.k. analytiska filosofin. I den mån han tillät sig ha några åsikter om verkligheten var han närmast subjektiv idealist. Russell var dock starkt engagerad i fredsarbete (redan under första världskriget). Nobelpris (i litteratur!) 1950.

Alfred North Whitehead, engelsk matematiker och filosof, 1861-1947. Han samarbetade nära med Russell.

Ludwig Wittgenstein, österrikisk filosof, 1889-1951, 1939-47 professor i Cambridge. Han sysslade främst med språkfilosofi.

”*Vetenskap handlar om att mäta och räkna*”. Detta är en vanföreställning som mycket liknar tron att konst är sånt som är målat med oljefärg. Vissa vetenskaper är i större eller mindre mån *kvantifierbara*, dvs. deras data kan uttryckas som större eller mindre mängder av något. Andra är det inte. En vetenskapsteoretiker har myntat uttrycket *idola quantitatis*, kvantitetens avgud. De vetenskaper som gjort de snabbaste framstegen har nu en gång varit de kvantitativa, framför allt fysiken. Det uppstår då en frestelse inom andra områden att ”kvantifiera det okvantifierbara”. Naiva själar, inte minst inom humaniora, kan till och med få för sig att man blir vetenskaplig och därmed mer respektabel genom att bara stapla siffror, saklöst vilka. Idén är besläktad med den att tvivelaktiga påståenden blir mer trovärdiga om de körts genom en dator.

Jag minns livligt hur det gick till på historiska institutionen vid Lunds universitet åren kring 1960. Där huserade små weibullska nissar som gärna ville göra ”historievetenskap” och som tre gånger om dan citerade Leopold von Rankes⁹ klyscha om historiens mål: att fastställa *wie es eigentlich gewesen*, ”hur det egentligen varit”. Vad värre var, de trodde att detta mål kunde uppnås. Någon hade skrapat ihop lite strödda siffror om smörexporten från Stockholm på 1500-talet och avsåg tydligen att doktorera på dem. När jag frågade huruvida siffermaterialet var så representativt och statistiskt signifikant att några slutsatser kunde grundas på det, sedan tidens tand gnagt det på diverse och kanske inte helt osystematiska ställen, satt dessa forskare in spe där som fån: detta var tankar som de aldrig i sina ”vetenskapliga” karriärer stött på. Jag tror att det var i den stunden som jag beslöt mig för att en bana i det kapitalistiska näringslivet dock var intellektuellt hederligare än att försöka skriva en doktorsavhandling på dessa herrars och damers fattningsnivå.

”*Vetenskapen förutsäger saker*”. De slutledningar som görs utifrån hypoteser kallar man till vardags ”förutsägelser”. Men det är viktigt att komma ihåg att denna missledande term betyder *logiska* förutsägelser, inte *temporal*. Förutsägelsen handlar om ett senare led i en logisk kedja, i ett resonemang, inte nödvändigtvis om något som skall inträffa i framtiden. De konsekvenser som hypotesen ”förutsäger” kan vara sådant som inträffat i det förflutna, eller som ständigt pågår. Det finns många vetenskaper som inte är temporalt prediktiva utan vilkas värde ligger på förståelsens plan, som de historiska vetenskaperna. Andra är det delvis, men innehåller områden som inte är förutsägbara.

Mekaniken kan t.ex. förutsäga en biljardbolls studs mot bordets vall, eller en komets återkomst. Men den kan inte förutsäga virvelrörelserna i en turbulent luftström, trots att dessa är precis lika determinerade, det vill säga möjliga att binda till kända och tillräckliga orsaker. (Detta att till och med makromekaniska fenomen kan vara determinerade och ändå fullständigt oförutsägbara gör dessutom att vi kan ställa oss skeptiska till försöken att grunda ockulta sekter på kvantfysikens ögonskenliga indeterminism.) System som är stora och komplicerade och mycket känsliga för små variationer i de bestämmande parametrarna tenderar att vara oförutsägbara. Vädret om tio dagar är

⁹ *Weibullska nissar*: Historiska institutionen i Lund dominerades i ett par generationer av professorerna Martin (1835-1902) och Lauritz (1873-1960) Weibull, som introducerade Rankes källkritiska metod i Sverige. Deras eftersägare var extremt antiteoretiska.

Leopold von Ranke, tysk historiker, 1795-1886. Han var den källkritiska skolans grundare och gjorde historieskrivningen ungefär så vetenskaplig som den kan bli utifrån borgerliga förutsättningar.

oförutsägbart. Vi känner ekvationerna; de är enkla formler för gasers beteende. Men inte ens om vi tryfferade atmosfären med väderstationer tusen meter från varandra, över land och hav, på bredden och på höjden, krävde in observationer var femte minut och kunde hantera denna syndafloed av data, inte ens då skulle vi kunna göra denna förutsägelse med någon grad av pålitlighet, eftersom resultatet är extremt känsligt för små variationer i utgångsvärdena. Likväl är meteorologin vetenskaplig.

De mänskliga samhällena är minst lika komplicerade och känsliga för små variabler. Om en kula råkat träffa en viss A. Hitler under hans kuppförsök i München 1923 hade sannolikt inte andra världskriget ägt rum, med dess följder, följdernas följder osv. Att spådomar inte går att utfärda – och de går *inte* att utfärda, trots att somliga varit okloka nog att göra det – gör inte en vetenskaplig historieteori omöjlig, eller en existerande teori ovetenskaplig. Ovetenskapligt är bara påståendet *a priori* att ingen sådan teori är möjlig.

”*Vetenskap är att göra experiment*”. Vissa vetenskaper är experimentella, andra är det inte. Fysiken är i stor utsträckning experimentell. Astronomin är det inte: man experimenterar inte med stjärnor och galaxer. Man gör ofta en grov uppdelning mellan experimentvetenskaper och observationsvetenskaper, men egentligen spelar det ingen roll hur man skaffar sig de data som man provar sina hypoteser mot. Man kunde lika gärna indela vetenskaperna i sådana där man insamlar sina fakta stående och sådana där man gör det sittande. Ett experiment är inget annat än en arrangerad observations-situation. Det underlättar om man kan göra sådana arrangemang, men något kriterium på vetenskaplighet är det inte. Många vetenskaper – de flesta faktiskt – får vackert ta sina fakta där de finner dem.

Att tro att pysslet i laboratoriet *per se* skulle förläna vetenskaplighet åt vilka dunkla tankar som helst – eller rentav åt en fullständig frånvaro av tänkande – är naturligtvis vidskepelse. Den vetenskapliga metoden är en tankens och slutledningens metodik, inte en fråga om teknisk utrustning. Vetenskap består inte av apparater, inte ens av användandet av apparater.

”*Vetenskap...*” är att uttrycka sig obegripligt. Vetenskap är att ha gruvligt många fotnoter. Vetenskap är att hänvisa till källor förvarade i botten av KB:s bokmagasin. Vetenskap är att sitta på en vetenskaplig institution. Vetenskap är att vara professor, docent eller åtminstone doktorand. Dessa föreställningar är nära besläktade med den första här ovan, med *idola quantitatis*. Det handlar om yttre former, institutioner, ritualer, till och med oarter som minskar innehållets vetenskaplighet i stället för att öka eller bekräfta det. De är vidskepelser som liknar den vidskepliga vördnad som åtminstone förr vidlåde den vita rocken och stetoskopet. Och liksom kvacksalvaren utnyttjar denna vördnad, finns det förvisso inkompetenta ”vetenskapsmän” som, i brist på innehåll, tvingas koncentrera sig på denna yttre magi. Det har helt riktigt påpekats att den mesta pseudovetenskapen bedrivs, inte i nyandliga sekter utan vid universitetet. Och man behöver inte ens gå till de teologiska, nationalekonomiska eller sociologiska institutionerna för att finna bekräftelse på den tesen. Varhelst man i ett tillstånd av salig teorilöshet kör data i hopp om att hitta någon statistisk korrelation, skit samma vilken, eller vilset petar på sitt forskningsobjekt i hopp om att något skall inträffa som man kan skriva en uppsats på, där bedrivs pseudovetenskap.

Vetenskap är alltså att uppfylla vissa *inre* (inte yttre) metodkrav och att underkasta sig verklighetens prövning. Detta är vad som gör att vi kan skilja mellan vetenskap och ideologiska påståenden. Kan en politisk teori uppfylla dessa krav?

3. Marx hade fel!

Det är väl känt att Marx tog avstånd från den utopiska socialismen i Proudhons och andras tappning¹ och stämplade den som "ovetenskaplig". Det är antagligen mindre väl känt varför han gjorde det. Men när han och Engels i *Filosofins elände* förklarade sig vara, inte filosofer utan ekonomer, då var detta ett ställningstagande av samma slag.

Ty tidens filosofi var systemfilosofi, det vill säga ideologi. Filosofen satt på sin magistrala höjd och förklarade genom sitt med doktorsgraden förlånade "reine Vernunft" hur allting var; och ju mer abstrakta och generella hans uttalanden var, desto bättre, ty desto mer närmade de sig Platons rena och eviga idévärld, där alla professorer var medborgare. Verkligheten hade att rätta sig efter professors idéer. Om den inte behagade göra detta, så desto värre för Uranus. Verkligheten var (i den mån den alls var, vilket många direkt förnekade) av lägre dignitet än idéerna, ofullkomlig, oren, fläckad av obeständighetens smitta.

Marx var ingen ideolog

Vi inser därmed också att när Marx avsvor sig idealismen, ställde Hegel på fötter och bekände sig till den filosofiska materialismen, så hängde detta samman med hans övergång från filosofi till samhällsvetenskap (ekonomin var på hans tid den enda samhällsvetenskapen). Vetenskapen är till sin natur, om inte alltid materialistisk, så åtminstone realistisk i filosofisk mening, det vill säga den erkänner att det existerar en verklighet som består oavsett våra tyckanden och förmodanden. Marx visste mycket väl vad han gjorde. Och han visste mycket väl vad vetenskap är, i själva verket mycket bättre än många nutida "praktiska" forskare, och betydligt mycket bättre än de ideologer som i snart ett och ett halvt sekel livnärt sig på att "vederlägga" honom.

Vad Marx hade gjort var att han beslutat sig för att i fortsättningen tillämpa det vetenskapliga sanningskriteriet. Hans förmodanden skulle inte, som ideologernas, staplas samman till väldiga korthus i den dragfria studiekammaren. De skulle i stället prövas mot verkligheten på samma skoningslösa sätt som andra vetenskapliga hypoteser. De fakta, som var Marx' provostenar, fann han dels i samtidens skeenden, men framför allt i det historiska förflutna, som hans väldiga lärdom lade öppet framför honom. Därigenom fick han tillgång till tidsdimensionen, och det var mycket viktigt. I tvåtusen år hade de filosofiska systemen varit statiska, ty de hade sett förändring som obeständighet, ofullkomlighet. Men verkligheten är ständigt flöde och förändring. En vetenskap om verkligheten måste därför också vara dynamisk, ett flödes- och

¹ *Utopisk socialism*: en socialistisk riktning som grundade sig på upplysningstidens franska materialism och som gjorde upp planer på nya, "förnuftiga" samhällssystem. Utopisterna (Cabet, Fourier, Proudhon m.fl.) angav inte någon klass som skulle kunna upprätta dessa samhällen, utan förlitade sig helt på den övertygande kraften i sina visioner. Det var därför som Marx kallade riktningen utopisk.

Pierre Joseph Proudhon, fransk typograf och skriftställare, 1809-65. Han var också en av anarkismens första teoretiker. Proudhon är mest känd för slagordet "egendom är stöld", en uppfattning som Marx tog avstånd från i *Filosofins elände* (1847), ett genmäle mot Proudhons *Eländets filosofi*. Vad som är egendom och vad som är stöldgods i ett visst samhälle beror på de rådande rättsuppfattningarna, som i sin tur präglas av den härskande klassens intressen.

Marx står som ensam författare till *Filosofins elände*, men han och Engels hade redan då ett mångårigt teoretiskt och publicistiskt samarbete bakom sig, och uppfattningarna i boken torde de båda ha stått för.

processtänkande, ”dialektiskt” (Marx hade doktorerat på de försokratiska filosoferna, och det var en av dem, Herakleitos, som sade att du inte två gånger kan stiga ned i samma flod).

Det är fortfarande detta sanningskriterium som skiljer Marx och den ärliga marxismen från vår tids sociala, politiska och ekonomiska ideologier. Dessa förändras från tid till tid och ofta nog från dag till dag, beroende på den världsliga eller andliga överhetens tillfälliga behov. Själva ordet *Ideologie* var från och med nu ett pejorativt ord för Marx. Han använde det med eftertanke och urskillning, och dess betydelse var helt klar: det betydde att man inte var seriös. Var god notera att det inom den ”revisionistiska”, socialdemokratiska rörelsen däremot är ett honnörsord: ideologi är det som man viftar med på första maj. Här går gränsen mellan vetenskap och ideologi, mellan lögnen och det ärliga sökandet efter sanning, må vara en oundvikligt relativ och provisorisk sådan, och den går fortfarande i stort sett mellan marxismen och de knäsatta samhällsteorierna. Men behöver jag påpeka att ideologerna, som höljer sig i vilka trasor som helst, också kan hölja sig i skenmarxistiska klutar? De har förvisso gjort det.

En provisorisk marxism

Om nu den marxiska tanketraditionen (jag skulle föredra att säga så, ty någon entydigt definierad ”marxism” har aldrig funnits) är vetenskaplig, då lever och verkar den på vetenskapens villkor. Dess sanningar måste vara provisoriska, öppna för modifieringar eller rena vederläggningar genom fakta. Det var uppenbarligen så Marx själv såg dem. När han förklarade att han inte var marxist, menade han helt enkelt att han inte hade byggt ett statiskt slutet system, utan börjat ett företag, en upptäcktsresa.

Vi kan då dra vissa slutsatser. Det marxiska tankegodset torde kunna sorteras i tre kategorier. Först har vi sådant som i ljuset av vår nutida kunskap (kunskap, inte tillfälliga moderiktningar och kappvändningar efter vinden) måste mönstras ut. I de flesta fall kommer vi nog att finna att det var ståndpunkter som var begripliga, kanske oundvikliga på Marx' tid och för honom själv. Det är emellertid nödvändigt att lägga dem åt sidan. I stort sett alla vetenskapliga vägröjare har någon gång tänkt fel. Det förminskar dem inte: vetenskapen är på grund av sin respekt för verkligheten och sin metodologiska hederlighet ett självkorrigeringssystem. Den gör framsteg nästan lika mycket genom sina ärliga misstag som genom sina genuina upptäckter; man kan i själva verket inte tänka sig den vetenskapliga processen utan dem.

Den andra kategorin är sådana idéer och begrepp som kräver omtänkande och vittgående modifieringar. Marx själv upphörde aldrig att modifiera sig. Det är därför som det varit så ofruktbart för ”marxologerna” att ställa den ene ”Marx” mot den andre. Att söka beröva Marx hans liv, hans tillvaro i tiden och frysa honom på en viss punkt, på ett enda stadium i hans tankeutveckling, är att döda inte bara honom själv utan hela den tankeströmning han gav upphov till. Och detta var naturligtvis just vad de makthavare och chefsideologer sökte göra, som ville förvandla marxismen till ett slutet, statiskt system, en samling ofelbara recept och en katekes med svar på alla tänkbara frågor.

Slutligen kommer vi eventuellt att finna en livskraftig kärna. Jag tror att vi ska finna den i själva metodiken, i den vetenskapliga ansatsen, i sättet att ställa frågor. Om det är

så, då lever marxismen, och den kommer att leva vidare, saklöst under vilket namn, därför att verkligheten är så funtad som den är, och att den därför inte svarar på vilka dumma frågor som helst. Förr eller senare, om så Marx och hans verk fullständigt raderats ur historiens minne, blir det nödvändigt att på nytt ställa frågorna på det rätta sättet.

Samtidigt med Marx levde en annan mästertänkare i södra England. Han hette Charles Darwin. När Marx och Engels 1859 tog mot *Om arternas ursprung* med jubel, så var detta inte något misstag från deras sida. Deras entusiasm berodde på att Darwin tagit frågorna om människans ursprung, natur och plats i världen (vitala frågor för dem) och resolut flyttat dem från ideologins till vetenskapens sfär.

Darwins tankegods har sorterats på precis samma sätt som jag skisserade ovan för den marxiska kvarlåtenskapen. Där finns teorier som förkastats, den om pangenesen framför allt, sådana som modifierats kraftigt och slutligen sådana som nu är grundvalen för hela biovetenskapen. Än mer: just dessa senare teorier förklarades av ledande professorer "vederlagda" under nästan ett halvt sekel och ersatta med diverse idealistiska flumteorier om ortogenes, *élan vital* och Gud vet allt (bokstavligen).² Verkar detta bekant?

Och ändå är det idag ingen vetenskapsman som läser *Arternas ursprung*, försåvitt han inte också har idéhistoriska böjelser. Det finns bättre, precisare, mer långtgående formuleringar av darwinismen (han gillade inte heller den termen!) än de som var möjliga på Darwins tid. Detta är just beviset för Darwins storhet: vi behöver inte läsa honom i original, ty hans tänkande har utvecklats vidare, hans tänkande var *vetenskapligt*. Vetenskapsmän har efterföljare som vet mer och kan tänka klarare än de själva. De stora nytänkare som från 1930-talet och framåt räddade Darwin ur fördömsen och gjorde hans teorier till hörnstenen i den nutida biovetenskapens paradigm, "den moderna syntesen", blev dock tvungna att gå till källan. Det blir "nymarxisterna" också; men de gör det liksom "nydarwinisterna" för att dricka, och gå vidare.

* * *

Det går ett spöke genom den västerländska vetenskapen – marxismens spöke. Chefredaktörer och ledarskribenter, poliser och partiledare världen över, Bush och Jeltsin,³ alla ropar de i kör, med övertygelsen hos den som visslar på kyrkogården: spöket är borta! Egentligen har det aldrig funnits! Men från universitet och forskningsinstitutioner, från vetenskapen själv kommer svaret: Marx hade inte enbart fel. *Marxisterna*

² *Ortogenes*: Medan Darwin hävdade (och den moderna biovetenskapen håller med om) att evolutionen (arternas "utveckling") inte har något förutbestämt mål eller någon förprogrammerad riktning, påstod de "ortogenetiska" teorierna just att en sådan riktning fanns. Den förmodades gå mot allt större fullkomlighet. *Élan vital*: franska, ungefär 'sprudlande livskraft'. Uttrycket härrör från den franske modefilosofen Henri Bergson (1859-1941). Han var en av företrädarna för "vitalismen", en mer litterär än vetenskaplig riktning som trodde på en speciell, mystisk och icke-materiell "livskraft".
Gud vet allt: Det är den franske jesuiten, mystikern och pseudovetenskaparen Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955) som åsyftas. Han var bl.a. ortogenetiker och trodde att allt levande arbetade sig fram mot en "omegapunkt" som på något sätt sammanföll med Gud. Kyrkan ansåg hans åsikter kätterska och belade honom med publiceringsförbud.

³ *George Bush*, amerikansk politiker (republikan), chef för CIA 1976-77, vicepresident 1981-89 under Reagan, president 1989-93. *Boris Jeltsin*, f.d. sovjetisk "kommunist", från 1992 det eftersovjetiska Rysslands förste president. Texten skrevs våren 1992.

misstog sig kanske i mycket, men det betyder inte att *marxismens* vetenskapliga tradition bör kastas på historiens sophög. Det är inga stalinister eller maoister som gör den markeringen. Det är seriöst arbetande forskare, som inte förmått undertrycka sin grundläggande intellektuella hederlighet. Så låt oss då rycka lite i spökets lakan och försöka utröna, vilka av dem som bör gå till tvätt och vilka till kompostering.

Farväl till arbetarklassen

Marx började inte med att känslomässigt ta parti för industriproletariatet, ett proletariatsom han sedan i efterhand utnämnde till historiens verktyg. Det var precis tvärtom.

Han började som "unghegelian". Hegel hade betraktat historien som en pågående process, ett skeende som inte styrdes av den blinda slumpen. Men medan den konservativa Hegel såg Konungariket Preussen som detta skeendes slutprodukt, insisterade de radikala unghgelianerna på att slutstationen inte kunde vara något annat än själva frihetens rike. Denna passion för friheten var Marx' grundläggande drivkraft. Det var den som gjorde honom till vetenskapsman (alla bra vetenskapsmän har letts in på sina banor av en passion). Vad som fick honom att lämna den unghgelianska kretsen var att han förmådde dra vissa slutsatser som dess andra medlemmar tvangs göra halt inför – främst då synen på människan som i första instans biologisk och social varelse, det vill säga hans ontologiska materialism.

Till skillnad från unghgelianerna, som tryggt stannade i sina idévärldar, tvangs Marx söka efter en verklig social kraft som kunde bygga frihetsriket. Den kapitalism, som han såg ta form omkring sig, skulle definitivt inte göra det. Den var direkt grundad på ofrihet, på de mångas tvång att låta sig exploateras av de få. Vilka skulle då bemanna barrikaderna?

Marx såg sig om i sin samtid, och han fann inte mycket att satsa på. Bondeståndet i Tyskland hade rest sig mot sina herrar 1525, och Marx hade noga studerat dess kamp och nederlag. Det hade haft sin chans att gripa makten, men det hade visat sig oförmöget att göra det. I kapitalismens nya samhälle skulle bönderna bli kapitalister, eller lantarbetare. Samma öde väntade på sikt småborgarklassen, som näst efter bönderna var Tysklands numerärt största på Marx' tid: dess ekonomiska grundval skulle förintast av den framväxande storkapitalismen. Intelligentian, som han kände så väl, var ingenting att hoppas på. Den nöjde sig med att berusa sig med abstrakta idéer. Återstod endast industriarbetarklassen.

Den såg i förstone föga lovande ut. Den var analfabetisk, försupen och lungsiktig. Dess majoritet bestod vid den tiden av barn. Arbetarna trälade tolv, fjorton, ibland sexton timmar om dygnet i de helvetesfabriker som slog tidens filantroper med fasa, för att sedan sova bort dygnets återstående timmar två, tre eller fyra i samma säng, eller på en knippa halm på golvet i ett fuktdrypande kyffe, i den mån som ohyran tillät det och spriten hjälpte dem. Till och med klassens egen intelligentia, typograferna, dog i unga år av en kombination av lungsot och blyförgiftning. Var det dessa människor som bar mänsklighetens framtid på sina axlar?

Men det fanns inga andra kandidater. Hade Marx avvisat dem, hade han tvingats antingen till fullständig politisk passivitet och hopplöshet – och det hade då knappast lönat sig med någon teoretisk aktivitet heller – eller till att satsa på intelligentian. Det

fanns de som gjorde det. Inte bara utopisterna och blanquisterna⁴ utan i praktiken större delen av den anarkistiska strömningen gjorde det valet: en liten grupp insiktsfulla och beslutsamma män skulle genom djärv handling slå upp portarna till det framtida lyckoriket; och folket skulle självfallet tåga dit in, utan att medföra en trasa av sitt forna elände och utan att ställa några frågor om rikets geografi.

Tre omständigheter hjälpte Marx till det val han gjorde. Dels var det den sympati han spontant kände för dessa ”jordens fördömda”, dels det faktum att de i det förgångna faktiskt visat sig kapabla att ta förtvivlad strid för vad de såg som sina omedelbara livsintressen. Och slutligen var de, förutom borgarna, den enda klass som befann sig i ett skede av sekulär tillväxt. Valet var alltså begripligt, ärligt, kanske till och med oundvikligt och till det bästa. Likväl var det i det långa loppet ödesdigert.

Undertryckta och subalternna klasser

”All hittillsvarande historia är en historia om klasskamp”, förklarar *Kommunistiska manifestet*. Sedan räknar det upp en rad par av historiska kombattanter: fria och trälar, herrar och livegna, och så vidare. Dessa envig, fortsätter Marx och Engels, har alltid slutat, antingen med den ena klassens seger (en seger som i grund omskapat samhället, visar det sig senare) eller med de stridande klassernas gemensamma undergång.⁵

Denna sista möjlighet brukar man förbigå med tystnad. Faktum är dock att undergången drabbat alla de uppräknade historiska klasserna. Slavklassen utplånades tillsammans med sina ägare när slavsamhällena gick under. De upproriska livegna har gått in i glömskan i sällskap med sina adliga herrar. Klasskampen är ett ovedersägligt faktum; de som hetsigast förnekar den är i regel de som ivrigast bedriver den. Se bara på vår egen triumferande borgerlighet. Men den upproriska klassens segerrika revolution, det vill säga dess övertagande av den sociala makten, tycks vara ett historiskt undantag.

Det är faktiskt Marx själv som ger oss nyckeln till en förklaring. När de kämpande klassernas strid slutar i ett gemensamt intet, så har de varit funktionella klasser i *samma produktionssätt*. Slavsamhället, slaveriet som produktionssätt, förutsätter existensen av både slavägare och slavar. Den ene lever av den andres arbete, de två klasserna definierar varandra och kan inte existera utan varandra. Slavarna har ingen självständig ekonomisk eller social tillvaro. Den produktionsprocess som de arbetar i behärskas i sin helhet av deras ägare. Deras egen ställning i produktionen är i själva verket densamma som maskinens, som ju också är egendom. De kunde därför resa sig (historien är full av slavrevolter) men inte segra, ty de kunde aldrig behärska de ekonomiska och sociala processer som är samhällets förutsättning.

När två klasser är sammanflätade i varandra på detta sätt och förutsätter varandra, därför att det gemensamma produktionssättet förutsätter dem båda, då är den

⁴ *Blanquister*: Riktning uppkallade efter fransmannen Auguste Blanqui (1805-81) som menade att en liten revolutionär elit skulle genomföra revolutionen på egen hand och som ledde ett misslyckat kuppförsök 1839.

⁵ Marx-Engels, *Kommunistiska manifestet*, 1848. Stycket lyder:

”Historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp. – Fri och slav, patricier och plebej, baron och livegen, mästare och gesäll, kort sagt, förtryckare och förtryckta ha ständigt stått som motståndare till varandra och fört en oavbruten, än dold, än öppen kamp, en kamp, som varje gång slutat med en revolutionär omgestaltning av hela samhället eller med de kämpande klassernas gemensamma undergång.”

exploaterade klassen mer än bara undertryckt. Den är *definierad* av sin undertryckta ställning, denna är det enda som gör den till en klass. Låt oss kalla en sådan klass en *subaltern* klass. Och ingen sådan klass har någonsin genomfört en revolution. När Spartacus' kamrater väl befriat sig själva, var de flestas första impuls att fara hem till sina egna länder. De som inte gjorde det, tvangs till en rent defensiv och därmed utsiktslös kamp mot statens makt, en kamp som slutade med att de överlevande korsfästes längs vägarna till Rom.⁶

Hur kom det sig då att borgarna kunde besegra feodaladeln? Vi anar redan svaret. Borgarna var förvisso i betydande (fast minskande) utsträckning en undertryckt klass. De förvägrades så länge som möjligt rätten att köpa jord och inneha statens ämbeten. De förutsattes leva och verka under feodaladelns och den feodala statens förmynderskap. Någon subaltern klass var de dock inte. De ingick över huvud taget inte i det feodala produktionssättet, vars klasser var jordherrar och bönder. De hade ett alldeles eget produktionssätt där adeln och envåldskungarna var fullständigt irrelevanta, och när detta produktionssätt vuxit sig tillräckligt starkt, fick aristokrater och kungar foga sig i deras vilja, eller göra resan till *Madame la Guillotine*. Inom sitt eget produktionssätt, kapitalismen, var borgarna den härskande, inte den undertryckta klassen. Deras subaltern klass var arbetarna.

Borgare och arbetare

Därför kan man inte dra några enkla paralleller mellan de borgerliga revolutionerna – som omvandlat Västerlandet och världen – och de ”proletära”, som vi uppriktigt sagt inte sett röken av. Proletära resningar har vi upplevt, men icke revolutioner. De förstnämnda revolutionerna kan inte tas till intäkt för de senares oundviklighet eller ens möjlighet.

Den svenska industriarbetarklassen kulminerade, numerärt sett, åren kring 1970. Därefter har den gått tillbaka; vissa sektorer av den har sedan bildat rekryteringsbas för delar av de nya grupper, som sysslar med informationshantering och teknisk styrning. De industrigrenar som inte har kunnat moderniseras på detta sätt har antingen lagts ner eller exporterats, i de mån de inte bemannas ännu för en tid av ett importerat proletariat. Den ”klassiska” arbetarklassen kommer att finnas kvar, men troligen reducerad till samma storleksordning som bondeklassen i dag, cirka fem procent.

Ändå är detta inte huvudorsaken till att marxisterna äntligen måste säga farväl till denna klass. I grund och botten hade Lenin rätt, när han hävdade att arbetarklassen på egen hand endast kunde uppnå ett ”fackföreningsmässigt” eller ”ekonomistiskt” medvetande. Det är, kan vi tillägga, typiskt för en subaltern klass att den som grupp inte förmår gå utanför sin spontana klassideologi, inte befria sig från de begränsningar som dess ställning påtrycker den. Däremot hade Lenin fel när han hävdade att en liten grupp medvetna, med ett parti som verktyg, kunde ”tillföra” proletariatet sitt eget vidare, revolutionära medvetande. Detta slutade i stalinism.

⁶ *Spartacus*, en förrymd gladiator som startade och ledde ett väldigt slavuppror i Rom 73-71 f.Kr. Det skakade republiken i dess grundvalar men slogs till sist ner av Crassus. Det påstås att 6000 upprorsmän korsfästes längs Via Appia.

Det är på sin plats att understryka att stalinismen inte var ett påfund av Stalin, och än mindre av Marx. Den var inte ett specifikt ryskt eller ens särskilt kommunistiskt fenomen. Den var specifik för en historisk situation där en subaltern klass inte kunde leda sig själv utan lät sig styras av en elit av ”ledande kamrater”. Den politiska stil som denna situation gav upphov till kännetecknade inte bara den nominellt revolutionära arbetarrörelsen utan rörelsen i dess helhet. Redan Engels såg sig föranlåten att brännmärka den byråkratism och översåtementalitet som på hans tid, i slutet av 1800 talet, börjat göra sig bred i det tyska socialdemokratiska partiet.

Det finns ett i all sin töntighet ohyggligt foto av hur en delegation från SSU uppvaktar Per Albin Hansson på femtioårsdagens morgon i hans villa i Äppelviken 1935. Barsk och myndig, klädd i blommig plyschmorgonrock, utan mustascher men annars märkligt lik sin östlige kollega, mottar hövdingen de små partiglina som hukande, hasande, med strykrädd uppsyn och nervöst vridande sina händer närmar sig honom med sin hyllning. Socialdemokratin, som jag haft det blandade nöjet att se inifrån, har alltid varit stalinistisk. Personkulten, av Branting, Hansson, Erlander och Palme i tur och ordning, har ständigt varit synnerligen påtaglig. Uppdelningen i högmögna apparatjekar och tystat fotfolk var och är påfallande. Partipiskan ven, och det var partipolisen som höll i den; ledningen försökte aldrig dölja dennas existens, utan kunde rentav öppet hota med den. Resten var en fråga om den historiska bakgrundens och utvecklingens lokala egenheter. SAP upprättade aldrig något Gulag, även om vissa försök i den riktningen som bekant förekom under andra världskriget.⁷ Men orsaken var i grunden den att man inte behövde göra det. Vad mera är, medan åtminstone vissa kommunistiska organisationer såg sig föranlåtna att ta avstånd från stalinismen och, med blandad framgång, söka göra sig kvitt den, har socialdemokratin aldrig gjort det. Den har nämligen inte ens tvingats erkänna att den lider av sjukan. Det bör tilläggas att fackföreningsrörelsen givetvis inte var något undantag. LO har genom tiderna varit snarare mindre än mer demokratiskt än partiet, både till sin organisatoriska struktur och i sin praxis.

Denna schizofrena situation, tvånget att upprätthålla en revolutionär och demokratisk fiktion i ett läge när den egna makten (pamparnas makt, inte klassens eller ens partiets) krävde en auktoritär högerpolitik, är roten och upphovet till vad man barockt nog måste kalla stalinismens politiska kultur. Dess kännemärke var en mentalitet som var skiktad i flera lager, skiljda åt av vattentäta väggar av hyckleri. På ytan spelade man spelet, kläckte ur sig de anbefallda formlerna och applåderade på de rätta ställena. Längre ner fanns genomsådandet, insikten om att detta var ett spel. Och på botten bulnade och varade sig en bitter desillusion som blev till cynism och en totalt asocial egoism och som långsamt frätte bort alla de försanthållanden och handlingsmönster som ensamma, utan alla lagar och allt tvång och ofta nog trots dem, håller människor samman. Hur substanslöst stalinismens samhälle till sist blev, hur fullständigt lögnen förintat all lojalitet och all övertygelse, har vi nyligen fått se.

⁷ *Socialdemokratiskt Gulag*: Under andra världskriget hade samlingsregeringen arméledningen att upprätta s.k. arbetskompanier för kommunister, socialdemokrater på vänsterkanten och andra som kunde tänkas motsätta sig Hitlers europeiska ”nyordning”. De sysselsattes där med diverse idiotarbeten i from väntan på att tyskarna vid sin ankomst skulle ombesörja deras likvidering.

Den klass som till sist ska vrida den sociala hegemonin ur händerna på samhällets nutida härskare, den klassen har hittills inte existerat. Möjligen håller den långsamt på att formeras.⁸ Men jag har givetvis ingen garanti för att jag är klokare än Marx själv var. Jag har bara fler observationer av verkligheten att arbeta med.

”Ouvrierismen”

Detta är en fransk term (liksom förresten ”bourgeois”). *Ouvrier* betyder ”arbetare” och ouvrierism kan kanske översättas med ”arbetardyrkan”. Denna kult av industriproletariatet har varit karakteristisk för arbetarrörelsens högerflygel.

Varje klass bär stämpeln från sin sociala existens. Ingen människa i ett klassamhälle är helt och fullt människa: hon är i första hand kapitalist, borgare, mellanskiktare, industriarbetare. Var och en av dessa roller är en form av stympning. För att kunna upprätthålla denna roll (om hon har ekonomisk fördel av den) eller för att alls kunna överleva i den (om hon är tvingad att stanna i den) måste hon undertrycka vissa sidor av sig själv: i vissa fall generositeten och medmänskligheten, i andra behovet av integritet och självrespekt. Många kompetenser blir aldrig utvecklade. Vi förkrymps och fördummas. Den enskilda individens psykologi i vid bemärkelse, hennes verklighetsuppfattning, hennes behovsprioriteringar, hennes reaktionsnormer, blir ytterst sett klasspsykologi.

En förtryckande klass kan man inte sympatisera med. Det hindrar inte att gynnsamma livsomständigheter kan sätta dess medlemmar i stånd att utveckla egenskaper och göra kreativa insatser som måste tas på allvar. Större delen av konsten, litteraturen och inte minst vetenskapen (inklusive den vetenskapliga socialismen) är ett verk av härskande klasser, av slaväggande, feodala eller kapitalistiska samhällsskikt, eller av skikt som måst tjäna dem på deras villkor. Produkterna bär sin klasstämpel, men det vore galenskap att förkasta dem utan en kritisk värdering.

En förtryckt klass kan man lättare sympatisera med... i princip. Ty förtryck förädlar inte människan, lidandet gör oss inte till bättre människor. Det stympar, förvrider, förminskar oss. Medlemmar i en förtryckt klass utmärker sig inte för någon generell ädelhet, själsligt eller kulturellt, bara därför att de är förtryckta. De individuella undantagen finns alltid: den störste gentleman jag någonsin mött var född i en lerhydda i Shonaland i dåvarande Sydrhodesia. Men att av ren princip dyrka en underklass därför att den är underklass är befängt.

Den traditionella industriarbetarklassen utmärkte sig generellt sett för en rad mindre sympatiska egenskaper. Alltför många av dess medlemmar söp och misshandlade sina hustrur, för att nästa dag sitta och skråla på en fotbollsläktare. Alltför många hatade bildning och gjorde allt för att trycka ner de av sina egna som försökte lära sig något. Framför allt hatade de alla som visade deras egen ynkedom genom att göra vad de flesta av dem aldrig vågade eller iddes: sätta sig till motvärn.

Här har vi kanske nyckeln till ouvrierismens gåta. Av alla de slavmärken som en slavklass kan bära, är självförtrycket det nyttigaste. Det är faktiskt nyttigt även för den

⁸ Frågan om vad som är den verkliga revolutionära klassen under kapitalismen är naturligtvis komplicerad och kräver så omfattande undersökningar att de inte får plats här. Jag hoppas kunna återkomma till den frågan på annan plats.

förtryckte: det gör livet enklare och bekvämare. Men framför allt är det nyttigt för hans herre. Att de som byggde sin egen tillvaro på andras självförtryck – och dit har förvisso både den ”revisionistiska” och den öppet stalinistiska arbetarrörelsens pampar och ideologer hört – skulle älska och dyrka de märken som stämplade slaven som slav, var helt följdriktigt. Och de tröttnade aldrig att påpeka att en sann proletariats vän också själv måste bete sig som en prolet: sticka kniven i mun, ta ett järn på lördagskvällen och skråla på apberget på söndagen. Det var kultur, nämligen, sann proletär kultur.

Av alla arbetardyrkare i Sverige var ”errarna” – medlemmarna i KFML(r)⁹ – de mest konsekventa. De uppträdde i uniform (rutig flanellskjorta), snöt sig programmatiskt i näven och var fula i mun. Deras affischer pryddes av blonda ariska proletärtyper iklädda blåställ och stora skiftnycklar. Det är fullt följdriktigt att de flesta medlemmarna i detta parti och dess efterföljarorganisationer till sist hamnade på den yttersta högerkanten.

Ouvrierismen var förvisso inte Marx' misstag. Han hade sett arbetarklassen på alltför nära håll i dess förnedring för att ha andra illusioner om den än denna enda: att den skulle kunna kasta av sig bourgeoisins diktatur. Vi har med andra ord kommit över till en ny kategori: marxisternas misstag.

⁹ *KFML(r)*: Kommunistiska förbundet marxist-leninisterna (revolutionärerna), det ståtliga namnet på en grupp som 1970 bröt sig ut ur KFML, en maoistisk grupp som i sin tur brutit sig ut ur VPK 1969. Medan KFML sedermera kallade sig SKP, döpte ”errarna” senare om sig till KPML(r), Kommunistiska *partiet* osv.

4. Marxisterna hade fel!

Det som kännetecknar en stor tänkare, konstnär eller vetenskapsman är att han på något väsentligt sätt höjt sig över sin egen epoks begränsningar. Han har sprängt och överskridit tidens horisont och sett något som blev självklart för hans efterkommande, men som ännu var fördolt eller obegripligt för hans samtida, som var sin tids, sin klass' och sin mentalitets fångar. Men ingen kan fullständigt frigöra sig från sin tid. Vi talar om människor, inte om änglaväsen. Det märkliga med Marx är alltså inte att han alltid hade rätt. Det var att han inte alltid hade fel. Dock hade han i regel betydligt mer rätt än de flesta av sina självutnämnda efterföljare, marxisterna.

De flesta av dem var väl hedervärt folk. Många var betydligt mer än normalbegåvade. Få av dem har ändå i dag mer än symtomatiskt intresse. De har efterlämnat en bråte av missförstånd och egna dumheter, i vilken både ett och annat kunnat döljas – och inte minst då stalinismen. Detta kapitel är ett försök att röja upp i den pseudomarxistiska skräpkammaren.

Farväl till oundvikligheten

Får jag presentera en idéhistoriskt intressant kurre för er? Han heter Laplaces demon.

Pierre Simon de Laplace fullbordade den gren av astronomin som kallas ”den celesta mekaniken”. Om ordet får er att tänka på ett himmelskt urverk, så är detta fullt riktigt. Den celesta mekaniken är läran om himlakropparnas rörelser i enlighet med Newtons teorier. Laplace formulerade en för sin tid riktig teori om solsystemets naturliga uppkomst, och han beräknade att det var dynamiskt stabilt, och att det därför kunde fortsätta att snurra utan att Gud ständigt petade på det. Då Napoleon frågade honom ”vilken plats Gud hade i hans system” lär Laplace ha svarat: *Sire, je n'avais pas besoin de cet hypothèse* – Ers majestät, jag hade icke behov av denna hypotes.

När en planet väl satts i rörelse, fortsatte den oundvikligt att färdas i sin bana. Det samma borde i princip gälla för varje stoftgrand i kosmos. Om man kunde tänka sig en överlägsen intelligens, förklarade Laplace, en som kände läge, rörelseriktning och hastighet för varje partikel i universum, då skulle denna intelligens inte bara kunna räkna ut alla partiklarnas framtida rörelser, det vill säga universums framtid. Han skulle också kunna räkna baklänges och utröna partiklarnas lägen vid alla tidpunkter i det förflutna, alltså universums förflutna i alla enskildheter. Intelligensen i detta tankeexperiment brukar kallas ”Laplaces demon”.

En sådan intelligens fanns naturligtvis inte. Men i princip, ansåg man, fanns inget annat hinder för en fullständig kunskap. Laplaces demon härskade i stort sett oinskränkt i fysiken i över hundra år, fram till kvantfysikens genombrott strax efter 1900. I biologin härskade han inte; det var inte den demonen utan Guds allvisa försyn, som Darwin drev ut med sin teori om det naturliga urvalet, och den teorin handlade inte om oundvikliga framsteg utan om tendenser och statistik. Men så länge fysikerna själva trodde på denna ”determinism”, och så länge fysikerna högdraget bestämde vad som var eller inte var riktig vetenskap (Darwins teorier var det inte, förstås) så utgick man från att all vetenskap borde kunna formulera järnhårda lagar av samma slag som den demonen använde, när han kalkylerade dammkornets framtida bana *in sæcula sæculorum, amen*.

Han härskade inte heller i ”den vetenskapliga socialismen”. Marx och Engels gick ibland i polemiskt syfte väl långt när de inskräppte att de tendenser och utvecklingsriktningar de pekade på faktiskt existerade. Men i grunden visste de att deras teori mer liknade Darwins än Laplaces.

Båda hade tänkt mycket och djupt just om frihetens problem. Frihet, förklarade de, var att följa sin inre bestämmelse och utveckla sina skapande möjligheter inom ramen för ett samhälle (utan samhället existerar varken frihet eller förtryck utan endast den djuriska nödvändigheten). Däremot förutsatte inte friheten att våra känslor, tankar, viljor och handlingar skulle vara orsakslösa, obegripliga emanationer från en spöklik idévärld. De var orsakade, det vill säga determinerade (inte deterministiska), i enlighet med fysikens, kemins, biologins och så vidare lagar; men funnes inte orsakslagarna skulle inte frihet råda, utan ett materiens kaos där inte bara tankar och viljor utan själva livet vore omöjligt.

Demonen var emellertid seglivad. Inom humanvetenskaperna dröjde det dessutom länge innan man insåg att han låg i dödsryckningar. Bland marxister ansågs det vara nödvändigt att stärka sin respektabilitet genom att påstå att Marx upptäckt ”lagar” lika Newtons och Laplaces, lagar som förutsade historiens förlopp med samma totala visshet som de förra kunde kalkylera en komets återkomst. (Omvänt ”bevisade” professorerna marxismens ovetenskaplighet genom att peka på dess oförmåga att i detalj förutsäga händelser.) Den som vill veta något om vilka avgrunder av sterilt snusförnuft som denna pedantmarxism dvaldes i, den kan med fördel läsa Nikolaj Bucharins¹ bok om historiematerialismen från 1921. Marxismens överlägsenhet över den borgerliga vetenskapen (som Bucharin själv osjälvständigt förgapat sig i, och vars sanna vetenskaplighet han aldrig betvivlade) var enligt honom just att marxismen kunde ofelbart profetera om kommande politiska händelser. Och den mannen betraktades som partiets främste teoretiker efter Lenin! Inte undra på att det gick som det gick.

Men samhällena och de mänskliga hjärnorna är system som är ännu större, ännu mer interaktiva, ännu känsligare för sina parametrar än vädret eller en luftström över en flygplansvinge. Vi kan utforska dem, vi kan utröna deras reaktionssätt, finna de tröskelvärden där deras beteende ändrar modalitet – men vi kommer inte att kunna i demonisk stil förutsäga deras beteenden i detalj ad infinitum. Dessa system är determinerade, det vill säga orsakade och ”lagbundna” (i den bemärkelsen att de utspelas inom ramen för den fattbara fysiska verkligheten, och inte är uttryck för någon slags irrationalitetens och mystikens inbrytning i tillvaron) men de är inte deterministiska, det vill säga åtkomliga för mekanisk prediktion. Kaosforskarna brukar endast halvt skämtsamt säga att en fjärils vingslag i Amazonas kan utlösa en storm över New York.

Historien är inte en gud eller en djävul eller ett ting. Den är bara händelsernas förlopp, och vårt minne av detta förlopp i det förflutna. Den är som allt annat determinerad, men den är som de flesta ting inte deterministisk; endast mycket enkla samband är deterministiska. Historien är således inte en kulvert genom vilken vi transporteras i tvångströja, med frihet endast att skrika. Vi må förtrösta eller förtvivla, men vi har inte

¹ Nikolaj Bucharin, 1888-1938, chefredaktör för Pravda 1918-1929, ordförande för Komintern 1927-29. I debatten om den ekonomiska politiken efter Lenin förespråkade han en extrem högerlinje. Han blev ett av offren för Stalins ”moskvaprocesser”.

rätt att göra någondera utan att handla. Det gäller inte bara att förstå verkligheten, förklarade Marx i den sista av sina Teser om Feuerbach. Det gäller framför allt att förändra den.²

Determinism och ”attentism”

Marxisternas determinism var av det desperata slaget. Kanske var det därför att den fötts ur förtvivlan, ur de nederlag som rörelsen tillfogades av en borgarklass som alltmer försvor sig åt en brutal, hjärnlös reaktion, nu när den nått makten och behövde säkra den. Denna ideologi för desperados hade två intressanta aspekter.

Den första var att den kunde ge mod åt desperados. Hur högt liken än travades vid kommunardernas mur³ var segern oundviklig. Allt, till och med härskarnas egna blodsdåd, verkade för den. Ju mörkare natt, desto ljusare morgon.

Men den andra var att ideologin blev bräcklig. Gång efter gång vändes hoppet i besvikelse. Offren – och de var ohyggliga offer – tycktes ofta meningslösa. Om historiens gång var obeveklig, hur kom det sig att det mest obevekliga av allt tycktes vara den egna vanmakten? De exalterade förväntningarna om att den närmaste striden var ”sista striden” gjorde de ständiga misslyckandena desto svårare att bära.

Reaktionerna var fullt begripliga. Å ena sidan konstruerades var gång nya förklaringar och bortförklaringar. Kapitalismen, försäkrade man ständigt, hade gått in i en ny epok, som alltid väntades vara den slutliga. Å den andra flydde många in i *voluntarism*, tron på viljeaktens makt att försätta berg – en tro som vi i vår egen tid sett leda till en terrorism som motverkat sina egna syften – eller omvänt in i olika slags försök att via politiska kompromisser, idealistiska omtolkningar eller ren kvietism finna sig till rätta i en verklighet som till synes varken lät sig förstås eller förändras.

Jag har dessutom tidigare påpekat hur nära den äldre föreställningen om ”naturlagar” var förknippad med en induktivistisk vetenskapssyn. Till skillnad från en teoretisk modell (eller rentav ett fullfjädrat vetenskapligt paradigm) måste den induktivt genererade lagen överges vid första motsägelse. Lagar som vanpryds av allehanda godtyckliga undantag är inga lagar. Om marxismen verkligen trott sig kunna formulera deterministiska ”rörelselagar” för samhället, då var besvikelserna verkligen självförvållade; och de yrkesmässiga marxvederläggarna stod alltid redo att strö salt i såren.

Om nu revolutionen lät vänta på sig, trots sin oundviklighet, vad göra under tiden? Ur själva oundvikligheten kunde två till synes trösterika och synnerligen praktiska slutsatser dras. Antingen skulle utvecklingen göra sig själv, och då var det bara att vänta på att revolutionens stora lokomotiv skulle komma ångande. Under tiden kunde man ägna sig åt mer närliggande saker, som fackliga frågor, försök att beveka den borgerliga staten till ett mindre bestialiskt uppträdande, och naturligtvis organisatoriska uppgifter. Eller också skulle tiden för handling komma så småningom, men tills dess

² De 11 Teserna om Feuerbach var arbetsanteckningar som Marx gjorde för sin och Engels' bok *Den tyska ideologin* (1845-46). Feuerbach var en tysk filosof som kritiserat den kristna religionen utifrån en delvis materialistisk ståndpunkt. Engels publicerade teserna i ett bihang till *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut* (1888). Den elfte och sista tesen lyder: ”Filosoferna har endast tolkat världen på olika sätt; vad det gäller är att förändra den.”

³ *Kommunardernas mur*: en mur på kyrkogården Père Lachaise i Paris där många av kommunarderna (Pariskommunens förkämpar) sköts under den borgerliga Thiers-regimens hämnadeaktioner efter Paris' fall 1871.

var det meningslöst att göra något: i stället borde man genom ingående teoretiska diskussioner klarlägga just när den kunde väntas, och hur man skulle känna igen den "revolutionära situationen" när den infann sig.

Denna väntans ideologi, *attentismen* för att nu än en gång använda företeeelsens träffande franska benämning, passade förträffligt, inte en utan två mycket olika men varandra kompletterande grupperingar. För det första fack- och partibyråkraterna, som här fick en välkommen förevändning att slippa ta i de besvärliga politiska frågorna, att över huvud taget slippa försöka överskrida den subalternas klassens begränsningar. Och för den andra de intellektuella som trivdes bäst runt kaféborden och på diskussionsmötena. Båda grupperingarna har också brukat lysa med sin frånvaro på barrikaderna. Byråkraterna har, som vi senast såg under den franska majrevolten 1968, konsekvent försökt sabotera varenda rörelse som de inte kunnat kontrollera i detalj; och eftersom de är byråkrater kan de endast acceptera en revolution i byråkratisk ordning, med två genomslagskopior.

Den "leninska" partiteorin

Det finns ett par citattecken i rubriken ovan. Orsaken är att vi faktiskt måste frikänna Lenin från den partiteori som bär hans namn.

Vi kan med viss rätt vägra godta Marx' påstående att han inte var marxist. Termer som slutar på -ism och -ist har inte riktigt samma betydelse som på hans tid. Men däremot måste vi med kraft fastslå att Lenin aldrig var leninist; många tokigheter gjorde han sig skyldig till i sina dar men inte denna. "Marxismen-leninismen" existerade inte i hans egen livstid, och när den sedan existerade hade den ingenting att göra med vare sig Marx eller Lenin. Den var Stalins egen benämning på stalinismen.

Fanns det på Lenins egen tid en specifikt "leninsk" partisyn? Detta är inte en fråga som vi kan lösa enbart genom att traggla oss igenom *Vad bör göras* och *Ett steg framåt, två steg tillbaka*. Vi måste också läsa in kontexten, hela den tidens politiska miljö och praxis. Ty det karakteristiska för Lenin var att han aldrig skrev i ett vacuum. Hans skrifter var alltid i lika delar polemik för en viss handlingslinje och mot en annan: den praktiska dagspolitiken låg mycket nära. Och därför kan vi inte förstå ett ord av vad han skrev utan insikt om denna miljö; det är den insikten som gör att vi kan fatta vad han *menade*.

Ännu i slutet av 1800-talet betydde ordet parti något helt annat än vad det gör idag (*nota bene* i Europa). Vi skulle väl idag översätta det med "faktion": partier var inte organisationer utan enbart grupperingar av likasinnade, eller företrädare för likartade intressen, i till exempel en parlamentarisk församling. Dessa "partier" existerade endast under sammanträdena, eller under medlemmarnas sällskapliga samvaro. Partierna hade inga program, inga medlemsmatriklar, inga funktionärer, ingen fast institutionell struktur. Whigs och tories, hattar och mössor var sådana partier. Det enda nutida exemplet i en utvecklad nation är såvitt jag vet republikaner och demokrater i USA (fast nödvändigheten att vissa år driva ett valmaskineri ställer dem inför elementära krav på organisation).

Denna såväl principmässiga som organisatoriska löslighet betydde att sådana partier inte kunde ställa några krav på sina medlemmar: de kunde helt enkelt inte se någon

skillnad på medlemmar och andra annat än vid omröstningarna! Vem som helst kunde ensidigt förklara sig ”tillhöra” ett sådant parti, och eftersom alla kunde påstå sig tala för partiet, kunde i praktiken ingen göra det. I konkreta frågor var det nästan ogörligt att fastställa någon ”linje” eller ”ståndpunkt” som gällde partiet som sådant. Hela denna partityp tillhörde civila samhällen som var svagt utvecklade; att idégrupper och intressegrupper kunde vara organiserade var ännu en främmande tanke (frånsett att det oftast var förbjudet).

De första partierna av modern typ uppstod under artonhundratalets sista fjärdedel, och de var arbetarpartier. Moderna borgerliga partier tillkom först en bit in på nittonhundratalet, och i USA existerar de som sagt ännu inte. Borgarna hade kommersiella och sociala kontaktnät som proletärerna saknade, och sådana nätverk är överskådliga i en minoritetsklass. Det första moderna partiet över huvud taget var *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, SPD, grundat 1875.

Under de följande årtiondena bildades liknande partier över hela Västeuropa. I tsarernas efterblivna Ryssland släpade man självfallet efter; ännu i början av nittonhundratalet var det moderna partibegreppet helt okänt för många ryska vänsterpolitiker (utom i Polen, där de judiska arbetarnas *Bund* tidigt rörde väg). Högerideologer har outtröttligt gaggat om det leninska partiets ”konspiratoriska” natur. Sådana element fanns förstås; ett illegalt parti i en polisstat är per definition en konspiration, och skulden till det bär polisen, inte dess motståndare. Men i allt väsentligt var Lenins uppgift att lära ryssarna vad ett modernt parti var: att det hade medlemmar och följaktligen kunde avgränsa sig från icke-medlemmar, att beslut fattades enligt majoritetsprincipen och av valda ombud (”demokrati”), att medlemmarna höll sig till fattade beslut tills de eventuellt blivit ändrade (”centralism”) och så vidare – allt sådant som är självfallet för oss. I den mån man alls kan tala om leninistiska partier, är Folkpartiet idag ett sådant, med den ”demokratiska centralismen” inskriven i stadgarna. Och Sverige är fullt av lika ”leninistiska” associationer för frimärkssamlare, fotbollsspelare och fågelskådare.⁴

Vad övrigt är, är stalinism. Under hela revolutionsperioden och det följande inbördeskriget rådde en total intern demokrati i det ryska bolsjevikpartiet. Den politiska linjen diskuterades öppet och beslutades i demokratisk ordning. Det var till och med accepterat att det fanns organiserade och officiella fraktioner, partier i partiet, något som knappast ens Folkpartiet skulle tolerera! Det var först under NEP-tidens⁵ politiska reträtt som påfrestningarna blev så stora att partiledningen såg sig tvingad att förbjuda

⁴ Bredvid frågan om ”konspirerandet” och den om partiets ledande roll är den om dess ”elitistiska” natur ett av antikommunisternas älsklingsämnen. Lenin påstod dock aldrig att partiet skulle vara en sluten, privilegierad elit, så som borgarna påstår (och själva är). Han insisterade bara på att man måste kunna ställa krav på medlemmarna, och att de måste vara vuxna dessa krav. Ställer man inga krav, eller t.o.m. kollektivansluter medlemmarna, får man ett parti som SAP – det mest brutalt elitistiska och toppstyrda av alla svenska partier bredvid moderaterna! Är man inte en ledande kamrat där, har man bara att bära ut broschyrer och trycka på voteringsknappar enligt kommando.

V.I. Lenin, *Vad bör göras?* (1902) och *Ett steg framåt, två steg tillbaka* (1904) är skrivna före, resp. efter bolsjevikernas utbrytning ur Ryska socialdemokratiska arbetarpartiet 1903.

⁵ NEP: förkortning för ryska *Novaja ekonomitjeskaja politika*, den nya ekonomiska politiken, som Lenin genomdrev 1921 sedan inbördeskrigets strikt kommandostyrda ”krigskommunism” gått i stå. Den innebar marknadsekonomi och samarbete med utländska kapitalister och fortsatte till 1928, i praktiken delvis fram till Stalins jordbrukskollektiviseringar och femårsplaner. Den ledde både till svårigheter för industriarbetarnas försörjning, delvis stillestånd i investeringarna och intensiva slitningar och debatter inom partiet.

fraktionerna; men partidemokratin avskaffade man inte. Det gjorde däremot Stalin. Han permanentade fraktionsförbudet, som han helt ohistoriskt förklarade vara en leninistisk huvudprincip, och omtolkade det till att gälla all politisk diskussion inom partiet – om två medlemmar pratade politik med varandra utan ledningens överinseende var det ”fraktionsverksamhet” och slutade inte sällan med ett nackskott. Slika påhitt har givetvis ingenting att göra med vare sig Marx eller Lenin.

En annan idé som man av tradition förknippat med Lenin är ”teorin” om partiets ledande roll. Och Lenin hävdade faktiskt att partiet måste spela en sådan roll. Men vad menade han med det? Menade han nödvändigtvis samma sak som Stalin?

Om ett parti är till för något annat än sina egna pampar, så måste det givetvis vara för att ge ledning i ett politiskt arbete på många fronter. I den bemärkelsen finner vi tanken på partiets ledande roll redan hos Marx och Engels, men inte uttalat, bara som en självklar förutsättning. Lenin tvangs, i det politiskt utvecklade Ryssland, uttala förutsättningen. Men ännu hos honom var detta en förpliktelse för *partiet*: uppgiften att ge riktig och effektiv ledning i kampen, att förklara, övertyga, samordna. Stalin vände Lenin upp och ner och förvandlade partiets plikt till en plikt för folket: plikten att tiga och låta sig ledas. Partiet ledde inte längre därför att det förmådde leda, utan därför att dess ledarställning skrivits in i författningen och därför att polisen tog den som inte lät sig ledas. Och mycket riktigt upphörde partiet att leda. Föreställningen att kommunistpartiet ledde Sovjetunionen var enbart en stalinsk propagandafras: partiet hade ställts under statsbyråkratins överinseende och hade närmast reducerats till en nomenklaturans personalavdelning. Det var i praktiken förbjudet för det att syssla med politik.

Man invänder kanske att de ledande dock var medlemmar i partiet och hade höga poster i det. Med samma logik skulle man kunna hävda att det i Sverige från slutet av femtonhundratalet till mitten av artonhundratalet var den lutherska kyrkan som styrde riket. Var inte alla befattningshavare medlemmar i denna organisation? Måste de inte alla offentligt bekänna sig till dess partiprogram? Vad mera är, staten regerades av just det högsta överhuvudet för denna kyrka – kungen!

Formell och reell demokrati

För Marx och hans samtida var demokrati ännu enbart ett teoretiskt juridiskt begrepp, ett hypotetiskt *statsskick*. Detta statsskick existerade ännu inte. Dess upprättande – en uppgift för arbetarrörelsen – skulle bli en viktig landvinning. Men ”där staten är, är ingen frihet”, och uppgiften var på sikt att förpassa ”hela statsbråten” (Engels) till det historiska museet ”tillsammans med spinnrocken och kyskhetsbältet”. Det kan vi naturligtvis hålla med om. Först måste den borgerliga staten avskaffas, sedan ska den nya statens tvångsapparat (det var denna apparat som Marx och Engels avsåg när de talade om ”staten”) berövas sin näring och vissna bort.⁶

⁶ *Statsbråten*: Citatet ur F. Engels, *Familjens, privategendomens och statens ursprung* (1884).

Bortvissnande: termen återges ofta på svenska oriktigt som ”bortvittrande”, en felöversättning från engelskans *wither away* som ju betyder ”vissna bort”. Det är inte alltigenom pedanteri att insistera på en korrekt återgivning: när något vittrar bort så nöts det ner utifrån, men den planta som vissnar gör det därför att dess tid är ute eller därför att den berövats sin näring. Engels menade att staten skulle tyna bort just därför att förutsättningarna för dess existens (nämligen samhällets uppdelning i klasser) successivt upphörde. ”Statens inblandning i de sociala relationerna blir, på område efter område, överflödigt och vissnar bort av sig själv; styrandet av personer ersätts av administrerandet av ting och av ledandet av produktionsprocesserna. Staten 'avskaffas' inte. Den vissnar

Men i vår tids språk är demokrati inte främst ett statsskick, en juridisk form: den är ett innehåll. Först och främst är den en rad rättigheter och friheter, som det arbetande folket tilltvingat sig i kamp mot sina herrar, och som själva är förutsättningen för den fortsatta striden. Mycket av det som Marx och Engels (och ännu Lenin, för den delen) fattade som delar av "friheten" är för oss delar av demokratin. Inte bara stater och statsorgan kan vara demokratiska: fria associationer och föreningar, skolor och företag och till och med personligheter kan vara det.

Den borgerliga statens former och det kapitalistiska produktionssättet tenderar att göra demokratin till skendemokrati, till form utan innehåll. Demokratin är dömd att förbli ytlig, rent formell, i ett samhälle som grundar sig på människans exploatering. Men detta påpekande av Marx och Engels togs redan av de tyska socialdemokraterna (som Engels förtrytsamt påpekade) till intäkt för att demokratifrågorna tills vidare saknade betydelse, såväl inom som utom partiet. När man väl ingått i det kommunistiska lyckoriket skulle friheten inträda av sig själv. Att innan dess tjafsa om den var, för att låna Stalins klyscha, "småborgerlig demokratisism". Mot detta liberala flum ställde man gärna tesen om *proletariatets diktatur*.⁷

Men vad är det? "Diktatur" betydde ännu på Marx' tid den romerska republikens diktatur, ett halvårs undantagstillstånd, och detta var vad Marx och Engels avsåg. De framhöll dessutom att den måste grunda sig på folkets vilja och aktivitet, att den var ett uttryck för folkmakten (vilket är just vad ordet demokrati betyder, och termen "proletariatets *demokratiska* diktatur" är följaktligen inget stalinistiskt newspeak). Den innebar att det arbetande folket själva – inte en diktator, ett parti eller en *tjeka* – skulle ta över fabrikerna, bostadsområdena, förvaltningen, och upprätta sin egen ordning. Denna ordning skulle, menade de, vara första steget i riktning mot det kommunistiska samhället, som per definition var ett *frihetligt* samhälle, byggt på människornas fria samverkan. Därmed var proletariatets diktatur liktydig med vad vi idag skulle kalla en fullständig och reell demokrati. Utan denna demokrati var det inte möjligt att arbeta sig vidare mot det frihetliga samhället – vem har hört talas om en frihetlig polisstat? Utan folkmakt ledde vägen inte mot kommunismen, utan mot statskapitalism och statsförtryck.

Socialismen

Under en debatt på gamla Kafé Marx på sjuttioalet erbjöd jag på stående fot femtio kronor till den som kunde ge ett enda exempel på att Marx, Engels eller Lenin någonsin talat om ett socialistiskt produktionssätt. Jag har kvar femtilappen och skulle gott kunna höja insatsen, ty ingen av dem har någonsin gjort det.

I början av 1800-talet var "socialism" och "kommunism" liktydiga, benämningar på all kritik av kapitalismen från vänster. De fick senare mer preciserade betydelser. "Kommunism" blev beteckningen på det *produktionssätt* och det samhälle som skulle ersätta kapitalismen. Och "socialismen" blev inom den kommunistiska rörelsen

bort." (F. Engels, *Anti-Dühring*, 1878; Engels' egen kursivering).

⁷ *Proletariatets diktatur*: Det var erfarenheterna från Pariskommunen 1871 som fick Marx och Engels att använda denna term (som dock så vitt jag vet inte myntats av dem). "På sistone har den socialdemokratiska källborgaren återigen fyllts av hälsosam fasa inför orden 'proletariatets diktatur'. Gott och väl, mina herrar, vill ni veta hur denna diktatur ser ut? Se på Pariskommunen. Det var proletariatets diktatur." (F. Engels, slutorden i hans företal till 1891 års utgåva av K. Marx, *Inbördeskriget i Frankrike*, 1871).

namnet på det *övergångssamhälle* inom vilket kapitalismen och den borgerliga ordningen successivt skulle ge plats åt kommunismen och friheten. Med andra ord, själva *utvecklingen* i denna riktning definierade socialismen: utvecklades den inte i riktning mot kommunism, var den inte socialism.

Därför har det heller aldrig existerat någon socialism, ”reell” eller annan, i de stalinistiska staterna. Vi har ännu inte diskuterat historiematerialismen och produktionssätten. Men jag bör kanske föregripa denna diskussion (som ju av utrymmesskäl ändå måste bli mycket skissartad) och tala om vad jag anser att Sovjetunionen var för slags samhälle. Politiskt var det rent kontrarevolutionärt; Stalin genomförde den motrevolution som ”de vita” inte maktade genomdriva under inbördeskriget. Socioekonomiskt sett rådde där två olika produktionssätt: statskapitalism i städerna och industrin, och statsfeodalism (alias ”det asiatiska produktionssättet”) på landet och i jordbruket. Denna tes har jag drivit i tjugo år; men ingen tycktes kapabel att fatta resonemanget innan det sovjetiska sammanbrottet brutalt visade att den officiella bilden av ”realsocialismen” var en lögn, något som herrar kamrater av egen kraft borde ha insett. Och därefter avsvor de sig i panik inte bara ”marxismen-leninismen” utan själva marxismen.

Övergångssamhällen är inga idyller, och socialismen har inget egenvärde. I denna bemärkelse är den ”ett nödvändigt ont” och inte mer. Och i andra bemärkelser är den en klyscha utan innehåll. Redan *Manifestet* räknar upp ett halvdussin ”socialismer”, och fler har de blivit: demokratisk socialism, nationalsocialism, realsocialism, arab-socialism, afrikansk socialism, funktionsocialism... och så vidare *ad nauseam*.⁸ Jag är inte ”socialist” i någon bemärkelse. Som teoretiker är jag marxist, som praktiker kommunist.

* * *

Listan över intellektuella och politiska synder är lång. Persedel efter persedel har lämnats till destruktion. I nästa kapitel tänker jag se efter vad som finns kvar i tvättkorgen. Det kommer trots allt att visa sig vara en hel del. Det kära gamla kommunistspöket kommer inte att sakna lakan i framtiden.

⁸ Manifestet har rubrikerna ”den reaktionära socialismen”, ”den feodala socialismen”, ”den småborgerliga socialismen”, ”den tyska eller den ’sanna’ socialismen”, ”den konservativa eller bourgeoisocialismen” och ”den kritiskt-utopiska socialismen och kommunismen”!

5. Marx hade rätt!

Självfallet hade Marx fel – ibland. Vid det här laget torde ingen bli vare sig betryckt eller uppspelt av detta naturliga konstaterande; det säger bara att marxismen inte är en uppenbarad religion. Frånsett idéhistoriker är det endast fundamentalister, andliga och timliga, som intresserar sig för vetenskapens förgångna misstag. Vetenskapen bygger på framgångarna, på de användbara tankemodellerna som leder till ny kunskap. Frågan är alltså: vad finns det hos Marx som håller att bygga en ny samhällsvetenskap och en ny politisk praxis på?

Jag kommer nu att kortfattat – alltför kortfattat, naturligtvis – visa på det som jag tror är viktigast i det bestående arvet efter Marx.

Kommunismen

I högerpropagandan är ”kommunism” och ”stalinism” fullkomligt liktydiga begrepp. Får jag påpeka att Marx och Engels levde och verkade innan Stalin ens var påtänkt?

Marx' utgångspunkt var friheten. Detta är ett ställningstagande som inte låter sig härledas logiskt ur någon hypotes: våra mest fundamentala övertygelser är och måste vara axiom, satser som inte kan bevisas men som vi accepterar därför att vi finner dem självklara. Att frihet är bättre än förtryck, att välbefinnande är bättre än lidande, liv bättre än död, är axiom. Den som vill ha full frihet (!) att förkasta axiomet friheten. Men den som gör det hör självfallet hemma hos förtryckarna.

I ett samhälle som bygger på de fås exploatering av de många är ingen frihet möjlig, vare sig för de många eller för de få. Och påstå inte att exploateringen – ”utsugningen” som man lite missledande sade förr – inte existerar. Det påståendet hör hemma på sidan två i Svenska Dagbladet och Dagens Nyheter, dessa vetenskapens klara källor. Exploateringsfenomenet är så notoriskt att borgerliga socialantropologer ibland använder termen *makroparasitism*, det vill säga ett snyltande som inte bedrivs av mikroskopiska utan av fullt synliga snyltare. Kapitalism bygger på att de få har makten över de många liv och arbete. Det är denna makt som gör att de mäktiga blir rika och att de som arbetar förblir fattiga, att åtta miljoner människor kan regeras av ett dussin mångmiljonärer. Hur får man majoriteten att lyda? De maktstrukturer, lagar, ideologier och våldsapparater som gör detta möjligt är så omfattande att de sätter sin prägel på hela samhället, och främst förstås på staten.

Det är den kapitalistiska exploateringsfaktum, och tvånget att upprätthålla den, som gör varje form av folkmakt eller mer än formell demokrati (egentligen samma ord) omöjliga. Folkmakt är oförenlig med en klicks, en oligarkis, exklusiva makt över produktionsmedlen och produktionslivet. Socialdemokraternas brott i Timbro-högerns ögon var just att de trädde den heliga och oinskränkta äganderätten förnär, den enda mänskliga rättighet som borgaren känner. Det är därför fullt följdriktigt att även de mest timida gräsossar av denna höger utnämns till kommunister. Brottet definierar brottslingen.

Behöver jag påpeka att det endast är vissa personers äganderätt som är helig? Plundring av gemensam egendom och av ickemiljonärer anses vara helt i sin ordning. Nåväl: Högerns strategi i dagens Sverige går ut på att undanröja varje möjlighet till demokra-

tisk kontroll genom att privatisera eller åtminstone bolagisera eller i värsta fall lägga ner allting. Sedan kan väl riksdagsmännen och kommunfullmäktige få sitta där och glo – de har ju ändå ingenting att bestämma över. Penningherrarnas oligarki härskar oinskränkt.

Den som i själva grunden av sin tillvaro är ofri, är ofri. Grunden för vår tillvaro är produktionen och med den arbetslivet. Den som utför ett arbete som inte är hans, som han inte tillåts bestämma över till dess innehåll och resultat, är ofri i grunden av sin tillvaro. Han är inte fri när han går hem, han är inte fri när han tittar på Aktuellt, han är inte fri när han lägger sin röst i kuvertet, och vore det inte ens om överheten kunnat avstå från varje annan form av kontroll (vilket den självfallet inte kan). Kommunism innebär ingenting annat än ett samhälle där människan befriats från denna tryckande makt och är sin egen herre, och därutöver själva strävan till ett sådant samhälle.

Att acceptera kapitalismen är att acceptera dess ofrihet, som är grundläggande och som ingen fasadputs kan avskaffa. Den är en ofrihet även för kapitalisterna. Som Marx påpekade apropå den irländska frågan, den som förtrycker andra kan inte själv vara fri. Han är fången i den nödvändighet som hans plats i förtryckets system alstrar.

Att denna kommunism inte är liktydig med stalinism är självklart. Vi hör det nu också från bästa källa. De gamla stalinisterna i det forna Sovjetunionen ropar högt och ljudligt: Vi var aldrig kommunister! Utmärkt! Det var vad vi sade hela tiden – nu säger de det själva. Tvärtom: kommunism i Marx' mening är ett samhälle som bygger på människors fria samverkan utan statligt eller ekonomiskt tvång. Ingen har blivit kommunist bara för att byta den ena överdjävulen mot den andra.

Revolutionen

När borgarna erövrade den samhälleliga makten från feodaltherrar och envåldskungar, stöpte de om samhället i grund. De politiska formerna förändrades. Lagarna skrevs om. Ståndsprivilegier, grundade på börd, ersattes med klassprivilegier, grundade på egendom. Rätten att fritt köpa och sälja, liksom den oinskränkta egendomsrätten, inskrevs i författningarna som den fundamentala mänskliga rättighet som bildade grunden för alla andra. Orsaken var förvisso inte något slags filosofisk eller teoretisk övertygelse. Borgarna behövde, för att rätt och helt kunna vara borgare, en annan juridisk överbyggnad för sitt samhälle än det feodala samhällets – därför att deras samhälle, deras relationer sinsemellan, till egendomen och till arbetskraften i grund var annorlunda än envåldskungarnas och feodaltherrarnas.

Det var en genomgripande social omvälvning, en social revolution (och ordet ”revolution” betyder just omvälvning, varken mer eller mindre). Revolution innebär att en klass tar makten från en annan klass. Att den alls blir nödvändig beror på att politik, lagar, egendomsrätt, sociala organisationsformer inte är klassneutrala. De måste omvälvas, och det är i grund och botten denna omvälvning lika mycket som den formella maktens övergång från den ena till den andra grupperingen som konstituerar den sociala revolutionen.

Närhelst ett sådant maktskifte sker, närhelst den ena klassens produktionssätt efterträder den andras som normerande och som samhällets övergripande organisationsprincip, har vi att göra med en social revolution. Revolutionen konstitueras av sitt

innehåll, inte av sina former, som i första hand dikteras av den tidigare härskande klassens reaktion. Det är de gamla härskarna som bestämmer huruvida våld skall tillgripas, och i vilken omfattning. Det är trots allt de som har tillgång till våldsmedlen. Att eskalera först är inte i den revolutionära klassens intresse: den vill självfallet nå makten på minst kostsamma sätt. Samtidigt erkänner de flesta människor att en regim som grundar sig på direkt våld är oacceptabel: om den gamla ordningen väljer att försvara sig med våld mot folket förlorar den sin legitimitet.

Borgarna vill helst inte erkänna att de kommit till makten på revolutionär väg; det skulle kunna tolkas som ett dåligt exempel. I deras propaganda blir samhällets borgerliga omdaning närmast komiskt fredlig. Följaktligen har de i tvåhundra år haft mycket svårt att komma till rätta med den franska revolutionen, och även med dess förelöpare, den engelska på 1600-talet. Deras historia skrivs om en gång per generation. Oftast framställer man dem som beklagliga urartningar, orsakade av pöbelns ohemula krav på bröd, demokrati och social jämlikhet. Men faktum kvarstår. Till och med den svenska bourgeoisins makttillträde skedde på revolutionär väg, och graden av fredlighet ter sig inte påfallande när man betraktar dess stadier: 1809 års statsvälvning, de väldiga upploppen 1848, det ytterst hotande läget då ståndsriksdagen avskaffades 1866. Och när slutstenen lades i detta bygge, en sten som borgarna själva knappt vågade lägga dit, och den allmänna rösträtten och det parlamentariska styret infördes i Sverige, så var det under trycket av omvälvningar runtom i Europa i första världskrigets efterdyningar, och en hotande utveckling i själva Sverige.¹

En undertryckt klass kan inte nöja sig med kosmetiska förändringar. Samhällen är inte godtyckliga anhopningar av etnografiska eller nationalekonomiska eller statsrättsliga kurioser, de är funktionella helheter och kan därför bara förändras i grund om de ska förändras. En moraklocka kan inte förvandlas till ett kvartsur bara genom att man dekorerar om fodralet.

Envar som vägrar acceptera exploateringen, makten och underkastelsen, ett samhälle som består av penningherrar, statsherrar och arbetshjon, kort sagt, som vägrar foga sig i kapitalismen, måste därför bejaka den sociala revolutionen. Det är inte "romantik" – borgarnas revolution gjordes inte av romantiker. Det är den mest skoningslösa realism. Omvänt gäller att den som av timiditet eller opportunist vill begränsa sig till kosmetikpolitik är och förblir den kapitalistiska ordningen trogen. Vågar du inte sträcka dig längre än till en "kapitalism med mänskligt ansikte?" Då är du bara ute efter att sätta en oförbindligt leende totemmask på herresamhällets grinande svintryne. Och hur länge denna mask skulle få sitta kvar, det bestämde inte du, utan svinet.

Exploatering eller samverkan, underkastelse eller frihet, hjon eller jämlik medborgare, kapitalism eller kommunism: så är nu en gång frågan ställd, inte av oss utan av verkligheten. Det är en livsfråga, nu mer än någonsin, ty den är också ett val mellan krig och fred, förgiftning eller hälsa, framtid eller undergång. Det är bara att välja.

Klasskampen

¹ Allmän och lika rösträtt infördes 1918, i den allmänna borgerliga skrämselfickan över revolutionerna i Ryssland och Tyskland och över hunger- och rösträttskravallerna i Sverige. Den lika rösträtten innebar att den graderade rösträtten ("den fyrtiogradiga skalan") avskaffades vid kommunala val. De första "demokratiska" valen i Sverige ägde rum 1921.

Om klasskampen behöver jag inte orda länge. Marx uppfann den inte. Det var en fullkomlig självklarhet för både hans föregångare och hans samtida att samhällen var konstituerade av klasser, och att dessa klasser i varierande grad hade motstridiga intressen. Följaktligen var också klasskampen en självklarhet: livsintressen måste hävdas. Intressena gav upphov till den på ett fullkomligt naturligt sätt, den hörde till tingens ordning. Detta var alla överens om, oavsett vilken klass man ansåg borde avgå med segern.

Efter sitt maktillträde har borgarna däremot oftast försökt sprida en harmoniteori, enligt vilken klasserna antingen inte finns eller också har fullkomligt identiska intressen. ”Människorna” (varmed avses de undertryckta klasserna) bör i eget intresse viljelöst underkasta sig herrarnas direktiv. Visserligen leder detta till att herrarna blir än mer svinaktigt rika och totalt maktfullkomliga; men de vet bäst och för övrigt är det ”effektivt” att de maximerar sina profiler. Om bara underheten lyder kan den gott få fortsätta att existera på herrarnas villkor, men är den uppstudsig, då väntar undergången och jordkulorna. Varje pip av protest måste då bero på att det okunniga och oansvariga packet förletts av ”kommunistisk agitation” eller av ”populism” – en etikett som sätts på var och en som vill ta den minsta hänsyn till ”packets” behov eller åsikter.

Det löjliga är att denna ideologi endast kan övertyga så länge borgarna överlåter den politiska makten till andra. I ett samhälle där de själva regerar direkt och förvandlar bostad, undervisning, sjukvård, arbete och överlevnaden på ålderdomen till klassprivilegier, och där finanskriserna avslöjar penningherrarna som idioter eller svindlare eller bådadera, där har harmoniläran inga lysande utsikter. Borgarnas egen klasskamp har bevisat klasskampens verklighet.

Vad är en klass?

Att samhällena inte är jämlika är ett så uppenbart faktum, att inte ens borgerliga ideologer kan helt bortse från det. Följaktligen har sociologerna måst skaffa sig teorier – inte om klasser, bort det, men om ”social skiktning” eller ”stratifikation”.

Detta är och förblir likväl ett problematiskt område. Det har, sarkastiskt men rättvist, sagts att varje sociolog har sin egen stratifikationsteori (fast ”schema” är en bättre term för deras principfast ateoretiska utläggningar). Orsaken till denna brist på gemensamt paradigm till och med på ett så blygsamt delområde av vetenskapen är genant enkel.

Borgerliga sociologer kan inte erkänna att skillnaderna mellan olika sociala grupper är *funktionella*. Ett sådant erkännande skulle innebära ett erkännande att skiktningen grundas på olika *funktioner* av mer än trivial natur: att vissa människor har makt, andra inte; att olika människor har radikalt olika ställning i arbetslivet, i kulturlivet, i den politiska processen och så vidare. Detta vore ett farligt erkännande. Folk skulle kunna börja fråga sig huruvida dessa skillnader var berättigade, vad de egentligen grundade sig på. Och sedan skulle det ta hus i helvete...

Därför kan borgerliga sociologer inte grunda sina stratifikationsscheman på stratifikationens funktionella orsaker. De tvingas hålla sig på ett ytligare, postcedent plan, nämligen de skillnader i materiella och andra privilegier som i verkligheten orsakas av den ena klassens makt och den andras maktlöshet, av den enas herravälde över produktionsmedlen och den andras subalternas ställning. Och här börjar förvirringen. Ty sam-

hället är fullt av olika sådana sekundära privilegier. Vilka av dem ska man lägga till grund för schemat? Inkomst i pengar? Levnadsnivå? Utbildning? Hälsa? Vad är det som säger att man inte lika väl kan indela samhället i två skikt, poolägare och poollösa?

Än värre: fränsett det senare, rent parodiska exemplet lider de flesta privilegier nuförtiden av bristen att inte vara absoluta. En gång kunde man urskilja en hel klass på att dess medlemmar tillhörde släkter som var inskrivna på Riddarhuset, men den tiden är förbi. De flesta privilegier fungerar som inkomsten – de uppvisar en glidande skala. Var drar man en eventuell gräns mellan två skikt, vid tiotusen i månaden? Tjugotusen? Hundratusen? Varför inte vid hundratusenen och femti?

Privilegier, inklusive klassprivilegier, kan ha denna egenskap just därför att de är bifenomen, företeelser som är sekundära i förhållande till den funktionella kärnan. Peter Wallenberg skulle fortsätta att vara en av Sveriges superkapitalister även om han donerade bort alla sina inkomster utöver existensminimum till välgörande ändamål. Detta är ju behagligt för sociologerna; det betyder att de opererar på betryggande avstånd från den samhälleliga verklighet som de påstår sig utforska. Tyvärr innebär det att de är hänvisade till att vandra kring i de dimmor som de själva fabricerat och utspritt.

Klasser har funktionella definitioner. Kapitalister är personer som utövar makt över produktionsmedel, och därmed över arbetsorganisation, produktion, ekonomi och allt som härleds ur denna. Borgare är medlemmar av den klass som står organiserad runt dem: de upprätthåller och delar kapitalets sociala makt. Småborgare är inte ”små borgare” utan arbetar självständigt med varuproduktion (inklusive produktion av ”tjänster”, som också är varor) på en marknad. Proletärer i strikt bemärkelse är de som inte har någon makt över produktionsmedel alls, inte ens de som de själva individuellt använder, utan är hänvisade till en annan marknad, arbetsmarknaden, där de frånhänder sig sin egen arbetskraft mot kontant betalning.

Detta är naturligtvis ingen klassanalys. En sådan måste vara långt mer konkret och uttömmande, och den blir självfallet långt mer komplicerad.² Jag har bara avsett att klarlägga den teoretiska grunden för en sådan analys, och därmed skillnaden mellan borgerlig ideologi och marxistisk vetenskap. Till sist skulle jag vilja upprepa att borgarna, så länge de ännu hade feodala och andra fiender till höger att kämpa mot, själva tänkte i klasstermer. Att samhällena var uppdelade i funktionellt grundade klasser var självklart. Det var först senare som detta blev en förbjuden tanke, vars tänkande stämplade tänkaren som en skändlig kommunist. All borgerlig samhällsvetenskap – sociologi, nationalekonomi, statsvetenskap – uppvisar denna resoluta *regression* från vetenskap till ideologi, till ideologi avsedd att dölja sociala fakta som blir allt mer pinsamma för ideologernas uppdragsgivare. Det som tvingar borgarna att förneka klassernas existens är ingenting mindre än själva klasskampen.

Tingens klassprägel

Det finns en historia om hur Lenin under sin tid i London fick besök av en rysk kamrat som måst gå i landsflykt och som behövde hjälpas till rätta i världsstaden. De gjorde

² För en mer detaljerad utredning av klassdefinitionerna, se kapitel 7.

en sightseeingtur på det klassiska sättet, på taket av en buss, och Lenin guidade: "Det där är deras parlament. Här har vi deras Westminster Abbey. Där borta ligger deras National Gallery. Där ser du deras Buckingham Palace..." Gästen utgick från att Lenin med "dem" menade brittena, tills någon formulering fick honom att förstå att "de" var borgarna! Parlamentet, kungahuset, Church of England, kulturen, allt detta var *borgerliga* institutioner, inte nationella. Det var mycket karakteristiskt för Lenin att han aldrig glömde detta, inte ens på bussen.

Klasssamhällets klassnatur är inte ett ytligt missförhållande, inte en beklaglig fläck på en i övrigt änglavit klädnad. I och med att ett samhälle uppdelats i klasser genomgår det ett syndafall som är totalt: ingenting undgår att dras med i det. Ty ett samhälle består inte av hus eller apparater eller pengar. Det består av relationer mellan människor; och eftersom dessa människor tillhör klasser, kommer deras relationer med varandra att vara klassrelationer oavsett om de önskar det eller inte, och oavsett om relationerna håller sig inom klassgränserna eller överskrider dem.

Produktionsrelationerna, människornas relationer till varandra i arbetslivet (i äldre texter kallades de med en dålig germanism för "produktionsförhållanden"³) är per definition klassrelationer. Företagsekonomerna må orda hur mycket de vill om att företagarnas mål är att göra största möjliga vinster (företagsekonomerna är mycket rättframmare än nationalekonomerna, som försöker inbilla oss att penningherrarna exploaterar oss av pur välvilja). En sak är dock alltid viktigare än att maximera profiterna, och det är att behålla dem, det vill säga att behålla makten. I valet mellan en ineffektiv arbetsorganisation som hindrar de underlydande från att sammangadda sig och hävda sina intressen, och en effektiv som låter dem göra det, är valet fullkomligt självklart: söndra och härska, även på den kortsiktiga kapitalförräntningens bekostnad.

Jag skulle tro att de flesta som arbetat i produktionen kan finna exempel ur sin egen erfarenhet. Ett av de mest groteska exemplen fann jag i en sociologisk undersökning av arbetsrelationerna på Kockums varv i Malmö i slutet av 1960- och början av 1970-talet. Där körde man med raka gruppäckord. Nu ligger det ju i sakens natur att skeppsbyggnad inte består i att stå vid en maskin och dra i en spak. Alla arbeten var olika varandra, inga kunde prissättas efter mall.

Resultatet var att varvet förvandlades till en orientalisk basar. Halva arbetstiden gick åt till att dividera och pruta om priserna. Dessutom hade man byggt upp så trakasseribetonade regler i förråden att arbetslagen vann tid på att stjäla verktyg, elkablar och dylikt från varandra i stället för att stå och tjafsa över förrådsdiskarna. Exemplet visar på ett närmast komiskt sätt hur maktrelationerna har försteg över effektiviteten. Det visar för all del också att vissa gränser dock finns för denna aktiva profitminimering: varvet har måst läggas ner. En sak är dock säker, kapitalismen överlever inte därför att

³ Produktionsförhållanden: Marx och Engels använde den tyska termen *Produktionsverhältnisse*, men när Engels skrev på engelska eller övervakade en översättning till engelska eller franska hette det *production relations* (resp. *relations de production*). I äldre svenska liksom i tyskan använde man "förhållanden" om både förhållanden i allmänhet, omständigheter, och om relationer, dvs. mellan människor. Men nu är Marx' *Produktionsverhältnisse* inte några omständigheter vilka som helst, utan just förhållanden mellan människor. Av det skälet har jag sedan länge använt översättningen "produktionsrelationer", vilket också allt fler börjar göra. Jag vet sedan min tid i partiskolningen att den äldre termen ledde tankarna fel.

den är det effektivaste av alla tänkbara ekonomiska system. Och så var det med herr Pareto och hans ”effektivitet”.

Var och en som rest i de ”socialistiska” länderna bör ha fått tillfälle att ställa denna fråga till sig själv: hur mycket kapitalism övertog man tillsammans med den kapitalistiska teknologin? Teknologin har sin inbyggda arbetsorganisation. Det visste redan Adam Smith när han skrev sin berömda redogörelse för den kapitalistiska arbetsdelningen, för nålfabriken där en arbetare klippte av ståltråden, en annan stukade till huvudet, en tredje slipade spetsen och så vidare. En organisation av arbetet i mekaniska tempon, som inte fordrar någon yrkesskicklighet, splittrar upp arbetarna och berövar dem samtidigt deras egenvärde. Passar inte arbetsvillkoren är det bara att gå: ute på gatan står de arbetslösa med hatten i hand och kan kastas i bräsch direkt, med fem minuters ”utbildning”. Samtidigt är det givetvis så, att en sådan arbetsorganisation *förutsätter* en tillgång på människor villiga att ta vilket idiotarbete som helst på vilka villkor som helst. Producenterna måste ha berövats sin förmåga att själva producera; deras kunskaper måste ha gjorts värdelösa; de måste ha ställts inför valet att sälja sin arbetskraft eller svälta. Och detta var just vad som hände när samhällena övergick från jordbruk och hantverksproduktion till fabriksdrift. Idag sker detta rutinmässigt i de industriellt utvecklade länderna.⁴

I förbigående kan det nämnas att industrialiseringen inte grundade sig på mekanisering utan just på ”tempoisering”. De första fabriken var ”manufakturer” som producerade med ren hantverksteknik, men med hantverken uppdelade i moment som kunde utföras av helt olärd arbetskraft, till och med av barn. I själva verket var denna tempouppdelning själva förutsättningen för mekaniseringen: endast så skapades arbetsmoment tillräckligt enkla för att en primitiv maskin skulle kunna utföra dem.

Men vi lämnar inte klassamhället bakom oss när vi stämplar ut. Vi reser hem klassbundet; vi bor klassbundet; vi klär oss, äter, rekreerar oss, umgås, älskar, hatar, tänker och drömmer på ett alltigenom klasspräglad sätt. Kinsey påpekade att det fanns tydliga klasskillnader i sexuellt beteende i 1950-talets USA. Observationen kan med säkerhet generaliseras. Inte ens i sängen undgår vi klassamhället.

Revolutionen är därför så mycket mer än blott och bart ett övertagande av politisk makt. Den är inte en händelse utan snarare ett tillstånd: den är hela övergången från kapitalism till kommunism, och den är inte avslutad förrän även de mest privata relationer människor emellan revolutionerats.

⁴ Marx har en tidig redogörelse för denna process i Storbritannien i *Grunddragen till kritiken av den politiska ekonomin* (1857-58):

”När t ex de engelska storgodsägarna drev bort sina 'retainers', vilka tillsammans med dem själva förbrukade landets merprodukt, och då vidare deras arrendatorer drev bort folket ur stugorna, så hade därmed för första gången en stor mängd levande arbetskraft kastats ut på arbetsmarknaden, en mängd som var fri i dubbel bemärkelse, fri från de gamla klient- och beroenderelationerna och tjänsterelationerna, och för den andra fri från varje ägodel och från varje objektiv, saklig existensform, fri från all egendom; hänvisade till att sälja sin arbetskraft eller till tiggeri, lösdriveri eller stöld som enda förvärvskällor. Att de först försökte med det senare, men drevs från denna väg till den smala vägen till arbetsmarknaden endast genom galgar, skampålar, piskor är historiskt konstaterat – därvid framträder alltså Henrik VII:s, VIII:s osv 'governments' som betingelser för den historiska upplösningssprocessen och som orsaker till betingelserna för kapitalets existens. Å andra sidan stod nu de livsmedel osv, som godsägarna tidigare förtärde tillsammans med sina 'retainers', till disposition för de pengar som ville köpa dem, för att med deras hjälp köpa arbete.”

6. Kunskapsteorin

Tror du på häxor? Inte små gulliga påskkärringar utan *riktiga* häxor, som förgör folk och få och åker på konferens hos Fan själv? Naturligtvis inte. Häxor finns inte. Det *vet* du.

Men virus tror du på. När såg du ett virus sist? Men jag hade ett i våras, svarar du. Jaha, men de som trodde på häxor kunde svara ungefär detsamma. Häromdagen dog grannas koa knall och fall, klart det var en häxa som satt nåt otyg på'na. Argumentet är exakt detsamma i båda fallen: något händer och det tillskrivs utan närmare bevisning orsak *x*. Det finns till och med beedigade vittnesmål där folk försäkrar att de sett häxor och deltagit i konferenserna. Får jag be dig redogöra för dina skäl att tro att det var ett virus du hade senast?

I praktiken är det så att allmänheten idag tror på virus på exakt samma grund som den för trehundra år sedan trodde på häxor: experterna – svartrockarna då, vitrockarna nu – har talat om för den att häxor respektive virus finns och är väldigt farliga. Och allmänheten accepterar experternas botemedel (häxbränningar respektive vaccination) helt enkelt därför att experterna är *experter*, därför att de har en auktoritet som inte ifrågasätts.

Nu erkänner jag villigt att det finns bättre argument för virus än för häxor. Men de argumenten är *vetenskapliga* argument (hur sådana är beskaffade har vi berört i de två första kapitlen) och allmänheten består tyvärr inte av vetenskapare och inte ens av personer som kan skilja mellan vetenskapliga argument och rent nonsens; den saken behöver vi bara minnas veckopressens ”astrospalter” och underkurer för att inse. Nu låter det kanske pompöst, men envar som har något slags idé om hur man skiljer mellan trovärdiga och mindre trovärdiga påståenden har faktiskt något slags kunskaps-teori. Vi kan kanske också våga en förmodan att en bra sådan är bättre än en dålig. Men tyvärr är meningarna delade även bland experterna om hur en bra kunskapsteori ser ut. Vi får bestämt försöka bena upp den här frågan. Vetenskapen tänker nämligen inte göra det åt oss.

Verklighet och medvetande

Däremot kan vetenskapen förse oss med några observationer som vi kan utgå från. För det första har universum en oerhörd utsträckning i rummet. Ljuset far jorden runt på 0,13 sekunder. Samtidigt finns det delar av världsalltet som är så avlägsna, att ljuset inte hunnit hit därifrån sedan universums uppkomst.

Och dess utsträckning är lika oerhörd i tiden. Buden är idag mellan tolv och sjutton miljarder år. Hur lång tid är det? Vi kan inte konkret gripa om ens en tidrymd av ett årtusende. Nu talar vi om tolv till sjutton *miljoner* årtusenden. I dessa perspektiv upptar människan en närmast försumbar plats: 0,13 ljussekunder runt om och i den andra dimensionen ett par miljoner år, om man är generös och räknar hela släktet *Homo* och inte bara vår egen art – bara mellan en sextusendel och mindre än en åttatusendel av universums historia. Att föreställa sig att hela detta gigantiska spektakel, där solsystem exploderar och galaxer kolliderar, iscensatts för att göra oss möjliga eller till och med till vår uppbyggelse, det är en självöverskattning så vettlös att endast filosofer och teologer vågar erkänna den öppet. För att låna Mark Twains liknelse: det

vore som om Eiffeltornet byggts bara för att ge färgen på flaggstångsknoppens ovansida ett underlag. Slutsatsen är klar: människan och hennes idéer är aktörer på en scen som inte byggdes för att vi skulle uppföra våra krumsprång på den. Det finns bara ett alternativ till den övertygelsen: universum finns inte, bara vi själva. Jag tänker återkomma till den möjligheten längre fram.

Den andra punkten på dagordningen heter *medvetandet*. Vad är det? Det är inte något organ i kroppen, och det är inte heller något slags spöke inuti oss som "själen" eller "anden". Men i likhet med dem är det närmast ett stycke folklig psykologi: det är det som pågår i huvudet på oss så att vi själva märker det. Termen är så vag att vi förmodligen borde göra oss kvitt den, men eftersom filosofer och andra ideologer tänker och talar i den termen, så får vi vackert använda den tills vidare. Den fråga som filosoferna ställer är, i vilket förhållande står verkligheten och medvetandet till varandra?

Spontant svarar vi att medvetandet måste vara ett medvetande *om* någonting. Vi är medvetna om att vi är hungriga eller att en sabeltandad tiger närmar sig. (Det är den sortens fakta våra medvetanden hanterat under större delen av mänsklighetens historia.) Den biologiska vetenskapen håller med. Medvetandet är processer i vår hjärna, och både hjärnan och processerna är evolutionära adaptationer, organ och färdigheter som med tiden utvecklats hos oss därför att de hjälpt oss att klara oss i vår miljö. Idéerna i vårt medvetande är bra idéer om de är bra modeller av verkligheten, på just samma sätt som vetenskapliga teorier är bra om de är det. Med andra ord, vetenskapen är bara (bara!) ett systematiserat och kritiskt granskat bondförstånd. Samtidigt talar ju allt för att verkligheten är verklig, på sitt sätt ännu verkligare än våra hjärnor, eftersom den är större och funnits längre. Denna snillrika tanke har ett fint namn, nämligen *materialism* (*filosofisk materialism*, alltså).

Men hur naturligt detta än kan verka, är det inte naturligt för ideologer.

Idealismen

Sedan mer än tvåtusen år har ideologer hävdat att universum tvärtom är ett bifenomen till medvetandet. Denna ädla och förfinade åsikt benämns (filosofisk eller ontologisk eller "metafysisk") *idealism*. Sedan är det en annan femma vems medvetande det är som gäller. Den motsatta ståndpunkten kallas (filosofisk eller ontologisk eller "metafysisk") *materialism*: detta är den pöbelaktiga uppfattningen att verkligheten är av fysisk natur och att vi gör klokt i att ta den på allvar. Var det fina ordet "ontologisk" kom ifrån? Ontologi betyder helt enkelt åsikter om tingens natur, om hur verkligheten är funtad. Och "metafysik" betyder i detta sammanhang att det rör sig om åsikter som inte diskuteras i fysikböckerna, vilka sysslar med mer konkreta ting som kvarkar och kvantmekanik.¹

¹ Bestämningarna "filosofisk", "metafysisk", "ontologisk" osv. är förstås otillfredsställande. Den första är intetsägende, den andra ett skällsord, den tredje alltför belastad av gammal spekulativ systemfilosofi. Självt lutar jag alltmer åt termen *metodologisk materialism* resp. *idealism*. Skillnaden mellan idealism och materialism är faktiskt en skillnad i metod. Idealisten anser att så snart han i sin undersökning av någon företeelses upphov och orsaker träffar på ett medvetande, måste han genast avbryta sin undersökning och falla på knä i from tillbedjan. Då det mesta av det vi förnimmer och gör passerar vårt medvetande, hamnar idealisten ofta i denna ställning. Materialisten ålägger sig ingen sådan begränsning. För honom är medvetanden naturliga fenomen som har orsaker och betingelser, och som därmed själva kan undersökas. De är inte förklaringen, utan en del av det som skall förklaras.

Behövs det en ontologi? Det senaste halvseklets filosofer, som nästan helt begränsat sig till ren språkkritik, förnekade den saken. Men den misstanken börjar nu åter breda ut sig att man kanske inte kan ha någon kunskapsteori utan att ha något slags idé om hur den verklighet är beskaffad, som man försöker vinna kunskap om. Om verkligheten till exempel är av andlig natur så bör väl vårt kunskapssökande bedrivas på annat sätt än om den är av fysisk natur.²

Medvetandet kommer först, säger idealisterna. Ja, men vems medvetande? Det finns två idealistiska huvudströmningar, *objektiv* och *subjektiv* idealism. Den objektiva idealismen utgår från att universum är en tanke i något slags övermänniskligt, närmast kosmiskt medvetande. De kristna identifierar detta medvetande med Gud. Köper man inte det här med Gud, så får man koka ihop något slags världsande i hans ställe. Det var vad Hegel gjorde. Läsaren torde själv inse att denna sorts idealism är förenlig med en filosofisk *realism*, det vill säga uppfattningen att universum existerar oberoende av vårt skrikande och fäktande, och att dess sätt att fungera inte påverkas av våra egna trosföreställningar. Det är alltså fullt möjligt att vara vetenskapsman och objektiv idealist: de flesta tidiga vetenskapsmän trodde att Gud skapat världen, dels därför att de inte begrep hur den annars kunnat uppstå, dels därför att det var ohälsosamt att utmana svartrockarna.

Annorlunda är det med den subjektiva idealismen. Enligt den är verkligheten ett hjärnspöke i *människans* medvetande. Eiffeltornet är någonting som färgen på flaggstångsknoppen föreställer sig. Men sedan uppstår diskussion om vilka medvetanden som ska ha äran av det kosmiska spektaklet. Är det ett överindividuellt, "intersubjektivt" medvetande, kanske hela mänsklighetens? Men hur kan ett sådant uppstå och fungera, och hur kan det ge upphov till – ja det där med verkligheten, ni vet? Idealisterna anser sig inte förpliktade att besvara den frågan. Blotta orden räcker för dem, ju större och tommare, desto bättre. Eller är det medvetandet hos ett speciellt skrå, en grupp personer som tänker ihop hela den kosmiska tjiddevitten? Hur sanslöst detta än kan tyckas, så är detta de teoretiska fysikernas idealism. Universum är något som *professorerna* tänkt ihop. De tänker sig "fenomenen" som de experimentella fysikerna sedan lydigt skapar enligt deras anvisningar. Låt oss skyndsamt lämna detta dårhus.

Den enda hållbara subjektiva idealismen är den radikala varianten, som också kallas *solipsism*. Enligt denna existerar inget annat än *mitt* medvetande. Inte ditt, din dumskalle – du är bara en konstruktion i mitt medvetande. Ingenting existerar egentligen utanför min hjärnskål, ja egentligen inte ens hjärnskålen. Allt som funnits före mitt medvetande, allt som finns utanför det, allt som skall finnas efter det, är bara mina privata fantasier. Aj, slår du mig? Du ska inte tro att du bevisar något på det viset. Du är en inbillning och mitt näsblod är en inbillning. Till och med näsan är inbillning.

Du tror mig inte. Sådana galenskaper kan bara inte förfäktas av akademiskt bildade personer. Jo, just av sådana. Idealismen *är* en dårhusfilosofi; och detta blir klart synligt

² Också de gamla systemfilosoferna pysslade med ontologi. Men till skillnad från dem anser jag naturligtvis inte att filosofer genom rent tänkande kan grunna ut hur det står till med den fysiska verkligheten. Däremot visar vissa naturvetenskapsmäns stolliga idéer (se lite längre fram i texten) att ett visst mått av kritiskt ontologiskt tänkande är av nöden, och kan de inte själva prestera detta, så får väl andra göra det. Det är med ontologin som med kunskapsteorin: den finns där alltid, men drar vi inte fram den i ljuset, så får vi dras med den gamla omedvetna smörjan.

när den berövas de ordridåer, de dimmoln och den uppblåsta pompa som normalt maskerar den.

Kan man då bevisa att de olika idealismerna är sanna eller falska? Nej – det är bara logiker och advokater som ”bevisar” saker, inte vetenskapen. Vi kan bara göra en bedömning av vems tankekonstruktioner som verkar sundast. Det som då främst talar mot idealismen är faktiskt att den ”bevisar” för mycket: den kan koka ihop en ”förklaring” till i stort sett vad som helst, som när kreationisterna ”förklarar” bort gångna årmiljarder med att Gud planterat ut falska bevis för att dinosaurier och förmänniskor någonsin existerat (Gud som simpel bedragare – tala om hädelse!). Men den som har alltför gott om lättköpta bortförklaringar får finna sig i att inte bli trodd.

Materialismen

Vad är materialism, utom ett skällsord i idealisternas mun? Låt oss börja med ett klargörande. Det finns två slags materialism. På precis samma sätt finns det två slags idealism.

Idealism och materialism existerar nämligen på två olika plan, ett plan där man diskuterar tingens och verklighetens natur (den *ontologiska* idealism eller materialism vi redan diskuterat) och ett där man diskuterar hur människor bör uppföra sig (*etisk* idealism eller materialism). Här talar vi till en början om den ontologiska materialismen.

Då utgår vi från att universum existerade långt före oss, och att det skulle existera också oss och våra idéer förutan, det vill säga vi är filosofiska realister. Men vi går ett steg längre än så. Vi menar att varelser som kan ha idéer eller tillskriva andra varelser idéer har uppkommit som en naturlig följd av livsbetingelserna på jorden, och att förmågan att ha idéer (det så kallade medvetandet) helt enkelt är en evolutionär adaptation, en naturlig anpassning till våra livsbetingelser som, likt andra adaptationer som ögon, fötter och händer, gör oss bättre skickade att leva i vår miljö. Hjärnor är besvärliga organ som vi dras med därför att vi har nytta av dem: de hjälper oss att orientera oss i en tillvaro som skulle existera även våra hjärnor förutan. Bra idéer är bra därför att de stämmer med verkligheten. Det är faktiskt en uppmuntrande tanke. Att vi alls har några bra idéer (vetenskapliga idéer, exempelvis) tyder på att verkligheten är begriplig, åtkomlig för vårt förnuft. Och det är i sin tur själva grandidén i vetenskapen.

Det är detta ytterligare steg som för oss från realism till materialism: denna ”fysiska” verklighet är det primära, idéer och tankar och dylikt är det sekundära. Tankar är något som utspelar sig i nervsystem. ”Medvetande” är vad någorlunda högt utvecklade nervsystem har för sig, det är deras sätt att vara.

Frågan huruvida man är materialist eller idealist i den här bemärkelsen har självfallet ingenting att skaffa med hur man uppför sig mot sina medmänniskor. Det finns gott om idealister som ordar högstämt om andens makt men som i sitt dagliga liv är de krassaste egoister. Omvänt har materialister bevisligen varit i stånd till den största osjälviskhet och de största uppoffringar. Men kyrkan och makthavarna har alltid predikat metafysisk idealism (av orsaker som vi snart kommer till). Nu vet ju alla hur ädla och välvilliga och goda prelater och furstar har varit – i sina egna ögon och sin

egen propaganda. Med andra ord, idealister är ädla, välvilliga och goda. Då måste materialister i gengäld vara ena riktiga fähundar – i herrarnas ögon och propaganda. Och makt ger tolkningsföreträde. Personer som bara ser till sitt eget bästa, folk som tycker att pengar och bekvämlighet är det viktigaste av allt och som ger fan i sina medmänniskor, sådana människor har herrarna grundlöst kallat ”materialister”. Och så har den nuvarande förvirringen och ordens dubbelbetydelse uppkommit, i bästa 1984-stil.³

Till sist ett par påpekanden. Det första är svaret på en fråga som faktiskt ställts en gång i ett svenskt parti: betyder materialism att det bara finns materia? Än energin då? Är den kanske något ”andligt”?

Nu har filosofernas materia ingenting med fysikernas att skaffa. Det rör sig här om ett tvåtusenårigt filosofiskt begrepp som helt enkelt betyder *den fysiska verkligheten* i alla dess uppenbarelseformer. Det trogna gamla fysikaliska varietéparet Materia & Energi, som började sin turnéverksamhet under senare delen av 1800-talet, gör numera bara gästuppträdanden på den teknologiska scenen. Fysikerna själva har slutat tala om materia över huvud taget: stoffliga objekt omtalas som *massa*, och sedan Einstein är för övrigt den och energin två sidor av samma mynt. Och som ni kanske minns talar inte heller jag om materia annat än när jag av idéhistoriska skäl måste göra det.

Det andra påpekanget är mer allvarligt. Att den fysiska verkligheten är det primära och våra föreställningar om den det sekundära, innebär givetvis inte att vårt medvetande skulle vara en rent passiv ”avspegling” av den yttre verkligheten. Då skulle ju felaktiga idéer inte kunna uppkomma.⁴ Tvärtom konstruerar vi alla från födseln (med hjälp dels från genetiskt betingade program i nervsystemet, dels från föräldrar, skollärare, kamrater och partikanslier) vår mentala modell av yttervärlden, på i princip samma sätt som vetenskapsmannen bygger sina teorier. Skillnaden är att vi inte brukar underkasta vår världsbild samma kritiska granskning, och så blir den också som den blir. Utvecklingshistoriskt sett har överensstämmelsen mellan bild och verklighet uppstått på ett ytterst handfast sätt: världsbilder som inte varnade för sabeltandade tigrar hade en tendens att elimineras ur konkurrensen. Idealismens villfarelse uppstår först när vi naivt identifierar bilden med det avbildade: idealismen är en resolut *naivism*.

Verklighet och tanke

Orsaken till att idealismen passat herrarnas syften så väl, är att den är felaktig. Den är falskt medvetande och skapar i sin tur nytt falskt medvetande. Idealisten som förtrycks gör inte uppror. Han ber i stället Gud att göra hans herrar snällare eller, i värsta fall, att Gud ska skaffa honom en bättre herre. Eller så inbillar han sig att själva hans lidande, hans undergivenhet och fromhet ska göra världen bättre. Herrarna själva vet mycket

³ Termen ”materialism” i denna nedsättande bemärkelse skapades i själva verket av kyrkliga propagandister under sextonhundra- och sjuttonhundratalet. Den var ett led i kampen mot upplysningstidens tänkande, som ständigt tenderade till antiklerikalism, antifeodalism, ateism och materialism. Denna sjuttonhundratalets materialism, med företrädare som Helvétius och d'Holbach, blev i sin tur grogrund för det tidiga artonhundratalets utopiska socialism (se t.ex. Marx' och Engels' utredning i *Den heliga familjen*, 1844 -45).

⁴ Inom marxismen är ”avspeglingsteorin” främst förknippad med Lenin (se *Materialism och empiriokriticism*, 1908). Det kan emellertid ifrågasättas huruvida Lenins syn på relationen mellan tanke och verklighet verkligen var så simplistisk som den kan te sig i denna text, eller om själva kraften i hans rasande angrepp på tidens halvreligiösa flummare inom både rörelsen och naturvetenskapen fick honom att gå för långt i sina formuleringar.

väl att det inte är så. Därför tänker och handlar de inte heller så. Tvärtom är de precis så som de själva påstår att materialisterna är, nämligen giriga, brutala och själviska.

Men kanske är det inte bara våra *riktiga* tankar som rättar sig efter verkligheten? Kanske *allt* tänkande, riktigt och felaktigt, formas av den verklighet vi upplever, av samhället lika väl som av den fysiska yttrevärlden? I så fall kan vi vänta oss att människor i olika tider, olika samhällen och olika klasser tänker olika tankar.

Och så tycks det också vara. Framför allt vår plats i samhället, som vi upplever den, förser oss med färdiglagade tankemönster. Eller som Marx uttryckte det: det är inte människornas medvetande som formar deras sociala tillvaro, det är den sociala tillvaron som formar deras medvetande – deras tillvaro i en organisation, en grupp, en klass, en nation, en kultur.⁵ Den medeltida feodalherren tänker andra tankar än den livegne bonden, inte därför att den ene skulle vara klyftigare än den andre, utan därför att deras sociala tillvaro och dess villkor är olika. Bonden tänkte i sin tur andra tankar än den moderne industriarbetaren, inte därför att han nödvändigtvis var okunnigare än denne (deras kunskaper är kvalitativt *olika*, inte alltid större eller mindre) utan därför att de ingick i olika ekonomiska och sociala mönster.

Tänkte nu bonden samma tankar som sin herre, då tänkte han att det var bra att det fanns en herre som höll honom i ofrihet och därmed hindrade honom från att synda, och som plundrade honom och därmed avhöll honom från lyx och frosseri. Han tänkte att herrar var högre stående varelser som hade rätt att bo i slott och leva i överdåd, ”bättre folk” som borde ha makten över ”sämre folk” som han själv. Och detta var förstås precis vad herrn ville att bonden skulle tänka. Det är inte annorlunda i vår tid. Å andra sidan hände det alltsomoftast att bonden tänkte bondetankar, knöt näven bakom ryggen när han måste och slog ihjäl herrn när han kunde. Den filosofiska materialismen finner också detta mycket naturligt.

Med andra ord, överhetens påståenden om verkligheten, till exempel om ekonomiska ”realiteter”, om politik och moral, är till sin natur suspekta. Inte för att herrarna alltid är onda människor (vi tänker inte i de termerna här) och inte för att de konspirerar med varandra (det gör de ofta, men i de flesta fall behövs det inte ens) utan därför att de är herrar och tänker herretankar. Det är inte onaturligt att deras underhavande tänker annorlunda. Nu finns det något som heter vetenskap, och som strävar efter en prövad och hållbar kunskap om verkligheten. Mot den härskande *ideologin* kan denna vetenskap sättas. Den är förvisso själv inte fri från social ideologi – den är ett människoverk och därmed ofullkomlig – men i den utsträckning den är ideologisk är den ännu inte fullt vetenskaplig, och i den mån den är vetenskaplig har den befriat sig från ideologiska inslag. Detta vet makthavarna. Deras reaktion på denna vetenskap är tvåfaldig: dels söker de stoppa in så mycket ideologi som möjligt i vetenskaper som på något sätt berör dem (ekonomi, sociologi, statsvetenskap), dels söker de utge sina egna

⁵ Marx' klassiska formulering i *Till kritiken av den politiska ekonomin* (1859) bör citeras i sin helhet:

”I sitt livs samhälleliga produktion inträder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende relationer, produktionsrelationer, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsrelationer bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas, på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet. Det materiella livets produktionsätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget. Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras existens utan tvärtom deras samhälleliga existens som bestämmer deras medvetande.”

ideologier för att vara "vetenskapliga". De är mycket för vetenskap, särskilt pseudo-vetenskap. De är ena riktiga scientister.

Det vi sagt här gäller grupper, klasser. Enskilda personer kan ibland frigöra sig från sin klassideologi; Marx och Engels var borgare men vägrade tänka borgartankar. Och å andra sidan kan även en äkta prolet råka tänka herrarnas tankar, det vill säga om han inte tänker sig för.

Dialektiken

Här tar sig läsaren för pannan. Vad menar denne Bergquist? Tänker han på fullt allvar återstarta det gamla hegelska tröskverket med tes, antites och syntes? Det tänker han inte. Vad det handlar om är den grundläggande insikt som förmådde Marx att köpa Hegels begagnade tröska (och Hegel att bygga den, för den delen). Det handlar om logik.⁶

Hegel, Marx och Engels var bildade människor, medlemmar av den litterata klassen. Som alla bildade människor under de senaste två årtusendena hade de i skolan fått plugga in två tankeparadigmer, utanför vilka inget mänskligt tänkande tycktes möjligt: Euklides' rätlinjiga geometri och Aristoteles' tvåvärda satslogik. Konsekvenserna var betydande.

Den aristoteliska logikens grund är *identitetssatsen*, på precis samma sätt som Euklides fotade sig på parallellaxiomet. Identitetssatsen säger, enkelt uttryckt, att antingen är något, eller också är det inte, och hör sen. Ingenting kan både vara och inte vara, som redan Hamlet visste ("vara" och "icke vara" är de två "värdena"). Och ändå strider den mot all erfarenhet. Satsen säger till exempel att ett honligt exemplar av släktet *Gallus* är antingen en kyckling eller en höna. Är hon en kyckling är hon inte en höna, och vice versa. Men detta förutsätter tydligen att det finns en objektivt bestämbar punkt i kräkets karriär, då hon övergår från det ena till det andra. Vi borde vetenskapligt kunna fastställa den på bråkdelen av en sekund när.

Detta kan tyckas vara nonsens. Men logikern påpekade – det finns annan logik numera, liksom det finns icke-euklidisk geometri – att om pippin samtidigt är både kyckling och höna, eventuellt därför att hon befinner sig i övergång från det ena till det andra, så är hon varken det ena eller det andra, för då har vi i stället *ett oändligt antal* överslagspunkter. Poängen i detta stolliga resonemang (som du inte alls behöver bråka din hjärna med) är helt enkelt att den klassiska satslogiken *inte kan logiskt behandla tillstånd i förändring*. Ännu inte förändrade, ja. Förändrade, ja. Men inte rörelse, omvandling, flöde, processer. För Aristoteles stod Herakleitos' flod stilla.

⁶ Hegels dialektik rörde sig genom tre stadier. Tingets (*tesens*) inneboende motsättningar ledde till att tinget "negerades" genom sin motsats (*antitesen*). Kampen mellan tes och antites ledde till en ny högre enhet (*syntesen*) som upphävde den ursprungliga motsättningen ("*negationens negation*"). Den i sin tur kunde bilda tes i nästa trestegshopp. Hela detta maskineri har sitt främsta intresse som illustration till hur svårt det var för tidens människor att tillägna sig ett processtänkande. Hegel hade emellertid haft stor betydelse för både Marx' och Engels' frigörelse från föräldrade tankemönster, och båda – kanske främst Engels – fortsatte att betrakta Hegels tänkande med en vördnad som vi numera kan finna lätt överdriven. Hegelianismens faktiska, operativa betydelse för marxismen har dock i sin tur överdrivits, främst av antimarxister som utmålat Hegel som Marx' onda genius.

Under samma två årtusenden härskade professorernas idealism. Och eftersom idealister anser att terrängen har att rätta sig efter kartan, hade världen att rätta sig efter logiken. Om nu logiken fann förändringen ologisk och därför omöjlig (det hade redan de eleatiska filosoferna⁷ med Zenon i spetsen gjort) då kunde detta bara tolkas på ett sätt. Förändringen var en villa, en illusion; det väsentliga var den oföränderliga, eviga idévärlden. Att förändringar tycktes ske i den lortiga sinnevärlden visade bara att den var illusorisk, av lägre natur.

Den tvåvärda logiken var i tvåtusen år det enda sättet att tänka systematiskt (den osystematiska allmogen tänkte förstås på sitt eget sätt, men den måste ju ta befattning med den röriga och rörliga verkligheten). Tanken att ingenting egentligen kan förändras är en trösterik tanke för de som har makten. Det är den fortfarande. Härom året var det ett snille från någon av den amerikanska högerns *think tanks*, Francis Fukuyama, som förklarade att med världskommunismens fall – han avsåg stalinismens, ty någon annan kommunism rymdes inte inom hans föreställningsvärld – hade historien nått sitt slut och upphört. Detta ansågs vara djupsinnigt och riktigt, ty det kändes bra. De mäktiga skulle i all evighet fortsätta att vara mäktiga och rika (fast rikare och mäktigare). De fattiga och maktlösa skulle, *nunc et semper*, förbli fattiga och maktlösa (och om de eventuellt blev ännu fattigare och vanmäktigare, så betraktade man den utsikten med jämnmod). Aldrig mer skulle packet våga ens tänka på att ifrågasätta bättre folks makt, och än mindre uppresas mot den.

Herr Fukuyamas idé var ingalunda originell. Alla härskande klasser i historien har hoppats, och många har direkt påstått, antingen att ingen förändring finns i historien, eller att den upphört med deras makttillträde. Vad Hegel insåg var att historien *var* förändring. Ändå var förändringen, enligt logiken, omöjlig i Hegels idealistiska värld. Och detta är upprinnelsen till vad som kallats Hegels stolligaste projekt, men som i verkligheten var hans mest förnuftiga, nämligen att skapa en logik där förändring var möjlig. Han kallade den *dialektik*.

Försöket var väl föga lyckat, och detaljerna i hans dialektik behöver inte bekymra oss vidare. Men när Marx övertog Hegels historiska processtänkande, såg han sig också tvungen att i brist på bättre överta hans processlogik. Marx fattade att historien finns, att den inte har något slut, att det enda som inte förändras är att allting förändras. Det var nödvändigt att tänka på det sättet. Men hur bar man sig åt för att tänka så och ändå tänka logiskt?

Vi kan i efterhand kanske säga att Marx bara hade bort påpeka bristerna i Aristoteles' tänkande och gå vidare, men det hade kanske varit en omöjlighet. Lika gott. Hela kontentan i dialektiken, inte så som Marx och Engels definierade den, men så som de *använde* den, var Marx' egen aforism: *Allt fast skall förflyktigas*. Inga förhållanden är oföränderliga och ohjälpliga. Ingen makt ska härska för evigt. Och i den formen gäller

⁷ Eleaterna var en grupp filosofer som förknippas med den grekiska staden Elea i Syditalien och verkade på 500-talet f.Kr. Deras mest kända företrädare var Zenon och Parmenides. Med hjälp av paradoxala tankeexperiment (den snabbfotade Akilles som aldrig hinner upp sköldpaddan, pilen som aldrig når sitt mål) sökte de bevisa att våra idéer om rörelse och förändring var vanföreställningar. Allt verkligt var evigt och oföränderligt. De var bland de första idealistiska filosoferna i Västerlandet. Zenons paradoxer har i rent logisk bemärkelse upplösts först i slutet av 1800-talet, främst genom Cantors undersökning av oändlighetsbegreppet och de transfinita talens algebra.

den förvisso. Marx och Engels själva använde inte dialektiken som en mystifikation, och vi har ingen anledning att ”förbättra” dem på den punkten.

Men dialektiken har förvisso en mer grundläggande aspekt än det blotta process-tänkandet. Det var den Lenin syftade på när han i sitt ”testamente”, det där han varnade bolsjevikerna för Stalin, också skrev att Bucharin, trots sina förtjänster, ”aldrig riktigt hade förstått dialektiken”.

Vår benägenhet att se tillvaron i den statiska motsättningen vara – icke vara är bara en sida av en allmän benägenhet att dela upp den i polära, varandra uteslutande motsattpar som vi sedan ger en närmast teologisk dignitet. Vi finner dem överallt: svart-vitt, gott-ont, liv-död, manligt-kvinnligt, det är bara att fortsätta; och finner vi dem inte, så uppfinner vi dem. Och ena halvan av varje par lyder under Gud och den andra under Djävulen. Självfallet existerar dessa motsatser i verkligheten, på ett eller annat sätt: det är möjligt att skilja mellan ont och gott, de är inte identiska, och det är gott att strida för det goda, eller i varje fall mot det onda.

Problemet är att vi gör metafysik av dem. Vi förväxlar bild med förebild, vi tror att våra kontradiktioner är verkligheten, och inte enbart bristfälliga verbala modeller av en oändligt mycket mer konkret, mångskiftande och mångtydig verklighet. Med andra ord, skillnaden mellan dialektiskt och icke-dialektiskt tänkande är i själva verket skillnaden mellan materialism och idealism. I denna djupare bemärkelse är dialektiken en förpliktelse till konkret analys, till att inte avfärda verkligheten genom att sätta en färdigtryckt etikett på den.

7. Historiematerialismen

Varje samhälle måste bestå. De som inte bestod har försvunnit, ibland så snabbt att de inte hunnit lämna några spår efter sig. Eftersom nu samhället består av människor, måste de också bestå. Och då dessa människor är fysiska, biologiska varelser måste samhället säkra dem föda och skydd. Annars stryker hela beståndet med. Detta var en av Marx' mest grundläggande insikter: människan är en biologisk varelse med biologiska, materiella behov. Låter det självklart? Ja, men före honom hade man inte alls tänkt på den saken när man studerade historia eller diskuterade politik. Det fanns naturligtvis föregångare, bland annat de franska fysiokratiska ekonomerna,¹ men Marx var den förste som formulerade en klart genomtänkt och konsekvent materialistisk historiesyn, ”historiematerialismen”. Det föregående kapitlet torde ha gjort klart vad det var för slags materialism Marx åsyftade: inte en etisk materialism enligt vilken människorna var svin eller lika gott kunde bete sig som sådana, utan en kunskaps-teoretisk eller metodologisk, en som sade dels att de biologiska livsvillkoren – ekologin, om ni vill – sätter gränser för och formar människans tillvaro, dels att människan skapar sig själv och samhället i kampen för sitt uppehälle.

Naturer och kulturer

Människan har en biologisk natur och därmed biologiska behov. Dessa behov är, menade Marx, inte bara av fysiologisk art: de är också sociala och emotionella och intellektuella, ty vi föds som samhällsvarelser och som kännande och tänkande individer, åtminstone potentiellt. När jag möter en riktig dumskalle brukar jag alltid fråga mig hur han fördummat (en knodd är en person som framgångsrikt fördummat sig själv och är stolt över det).

Existensen av denna biologiska, medfödda natur är ett irritationsmoment för makt-herrarna och för deras ideologiska följe. Den är en fartbula i deras väg. Vore det inte för den skulle vi vara som kitt och vax i deras händer. Hitler skulle ha fått sin ariska stövelknekt och Stalin sin nya ”socialistiska” människa, Frederick Winslow Taylor² sin robotiserade momentarbetare, årtusendens präster sina idealiska tillbedjare och årtusendens härskare sina viljelösa undersåtar. Irritationen över denna biologiska varelse tar sig inte sällan uttryck i att man med hysteriskt eftertryck förnekar hans existens. Är det inte möjligt (och det är inte möjligt) påstår man att denne ”gamle Adam” är ett slags apmänniska som blivit inte bara fränkörd utan också totalt överkörd av utvecklingen. I den mån han fortfarande kan spåras är han en beklaglig atavism, schimpansen inom oss, likt teologernas syndige Adam orsaken till diverse betänkliga reliktbeteenden av okulturell och djurisk natur, men inte värd någon respekt. Bättre folk har (till skillnad från den underklass som Lombroso³ och andra såg som efterbliven och

¹ *Fysiokraterna* var en ekonomisk skola som under 1700-talet bekämpade den äldre merkantilistiska riktningen. Denna senare ansåg att ett lands rikedom bestod i dess förråd av ädelmetall. Man sökte därför minska importen, öka exporten och hålla allmogen nere i fattigdom för att minska dess samhällsskadliga konsumtion (känns det igen?). Fysiokraterna hävdade däremot basnäringarnas, särskilt jordbrukets betydelse. Ett rikes ekonomiska resurser bestod inte av nominell valuta utan av reella, materiella resurser.

² *F.W. Taylor*, 1856-1915, amerikansk ingenjör och upphovsman till ”taylorssystemet” eller ”taylorismen”, industriarbetets uppdelning i strängt tidsstuderade och robotmässiga moment.

³ *Cesare Lombroso*, italiensk rasist och kriminolog, 1836-1909. Han ansåg att lägre stående människor – främst brottslingar, som utgjorde en särskild, lättigenkännlig ”typ”, men också arbetare och icke-vita raser – antingen

bestialisk, tillsammans med negrer och kvinnor och andra lägre varelser) fullständigt frigjort sig från sagda schimpans och lever nu uteslutande i en högre sfär, kulturens.

Det är förvisso sant att människan byggt sig en andra natur, den kulturella eller civilisationsbetingade. Den är på nästan alla områden överlagrad över den biologiska som de lösa jordlagren över den berggrund som de döljer. Denna kulturella natur är visserligen inte unik för människan; de flesta däggdjur visar sig också ha beteenderepertoarer, känslor och till och med förnuftiga tankar som inte är medfödda utan socialt överförda. Den är likväl den del av oss som utvecklats i nämnvärd grad under de senaste årtusendena. Den biologiska evolutionen går mycket långsammare, och under kostymen är vi alla istidsjägare, på sin höjd. Social organisation, vetenskap, teknologi, språk och "kultur" i snäv bemärkelse, allt detta är både produkter av och förmedlade genom vår kulturella "andra natur".

Men utan den biologiska "första naturen" skulle den andra inte existera. Själva förmågan till inläring, språk, socialt beteende ligger i vår biologiska natur, som ju för övrigt inte är av mystisk eller teologisk art utan en funktion av våra genetiskt programmerade nervbanor och vår dito inre sekretion, vår matsmältning inte att förglömma. På samma sätt som samhällets överbyggnad får sin begränsning men också sina resurser och sin dynamik från dess materiella bas och dess relationer, på samma sätt får hela kulturen i dess vida bemärkelse, bas och överbyggnad tillsammans, sina gränser och sin livskraft från vårt biologiska jag. Skulle du verkligen vilja leva som ett datorprogram i en minnesenhet, ett aggregat av godkända reaktioner och tillåtna operationer, utan fötter i gräset eller det minsta gråpäron på tungan?

Inte heller baksidan kan vi glömma. Det är våra biologiska behov som ger de kulturella deras tvingande kraft. Kunde vi veckla ut ett lövverk i solen och få vår näring genom att borra ner tårna i myllan, då skulle herrarna inte ha någon makt över oss; ty makten får de genom att förvägra oss alla existensmedel annat än på sina egna villkor.

En materialistisk historiesyn

Så vad människan än gör, skriver symfonier eller omstörtar logiken, så måste hon först arbeta och producera (eller med lock och pock få någon annan att dela med sig av vad hon producerat). Detta är inte ett stadium som vi lämnat bakom oss, inte i ett samhälle där de flesta dagar huvudsakligen består av arbete. Än mer: denna arbetets dominerande roll i vår tillvaro betyder att dess villkor strukturerar hela vårt liv. Samhällets mönster för relationerna människor emellan i produktionslivet, produktionsrelationerna, blir vårt livsmönster. Du må vara jude, grek eller kurd, musikälskare eller tondöv, du är det endast i andra hand. I första hand är du din plats i produktionslivet: journalist eller industriarbetare, städare eller VD.

Produktionsrelationerna kan vi inte omskapa hur som helst. Vi är i stor utsträckning tvingade att ta dem som de är.⁴ Trots påståenden i motsatt riktning kan det inte finnas

var "atavismer", dvs. varelser som inte kravlat sig lika långt upp på utvecklingens steg som den vite västeuropeiske borgerlige mannen, eller också "degenererade", urartade, alltså sådana som av något skäl halkat ner några pinnar. Han blev inte riktigt klar över vilketdera. Skräcken för "degenerationen" grasserade i ett Europa där negern ansågs vara till hälften apa.

⁴ "Människorna gör sin egen historia, men de gör den inte efter eget behag; de gör den inte under omständigheter som de själva valt, utan under omständigheter som de finner dem, givna och ärvda från det förgångna." K. Marx,

kapitalistiska samhällen där alla är kapitalister, lika lite som det kan finnas slavsamhällen där alla är slavägare och inga är slavar. Mönstret av relationer är med andra ord inte godtyckligt. Dessa relationer bildar i sin tur sitt eget mönster, produktionssättet; i vårt fall kapitalismen. Tvånget att upprätthålla dem blir ett viktigt strukturerande krav på samhällets politiska och juridiska överbyggnader, på lagen, kulturlivet, samhällsideologin, våldsmakten. De bestäms av dessa ekonomiskt-politiska krav, blir just överbyggnader på produktionslivets bas.

Marx ansåg sig kunna iaktta att antalet grundmönster, antalet produktionssätt inte var oändligt stort. Alla samhällen han kände till (och han visste mer om antikens och medeltidens europeiska samhällen än både du och jag) tycktes kunna insorteras i ett litet antal grundkategorier – de tillhörde endera av ett fåtal produktionssätt. Hur många de var är en fråga där Marx då och då ändrade åsikt, men det hindrar inte att hans insikt var riktig.

Detta betyder inte att det finns en oundviklig tågordning från produktionssätt till produktionssätt, att de skulle vara stationer på historiens järnvägslinje. Oundvikligheten har vi redan kastat på sophögen. Kommunismen kommer inte oundvikligen att ersätta kapitalismen. Det enda som är säkert är att kapitalismen, som alla hittillsvarande produktionssätt, kommer att gå under: allt fast förflyktigas. Och med kapitalismen förflyktigas också den vidskepliga föreställningen att dess specifika ekonomiska relationer är de enda möjliga.

Historiematerialismens synsätt är alltså ett processtänkande. Allt i historien är historiskt betingat, och kan därför inte evigt bestå. Inte ens det kommunistiska samhället är historiens slutstation, som borgerlighetens Fukuyamas inbillar sig att marxister tror. Tvärtom: Marx själv förklarade att det var historiens verkliga begynnelse.⁵

Många tycks tro att det är den ekonomiska analysen som är marxismens kärna, eller till och med hela marxismen. Det ansåg inte Marx. Han hoppades så länge han levde att han skulle "bli färdig med den ekonomiska skiten" och kunna sätta sig ner och sammanfatta sina tankar om historiematerialismen, för det är denna som är själva grundbulten. Det är den som säger att motstånd är möjligt.

Historiska produktionssätt

Marx räknar upp en rad olika, historiska produktionssätt, ett samtida (kapitalismen) och ett framtida (kommunismen). Man brukar ta dem i en viss traditionell ordning. Men innan jag drar ramsan korsar jag mig vederbörligen: det finns som sagt inte någon naturlag som bestämmer att produktionssätt a oundvikligen och automatiskt följs av produktionssätt b. Den idén är ett arv från en gammal deterministisk pseudomarxism à la Bucharin.

Urkommunismen brukar nämnas som människans äldsta och mest ursprungliga ekonomiska organisation. Vi förknippar den med jägar-samlarstadiet och med tidiga former

Louis Bonapartes 18:e brumaire (1852).

⁵ "De borgerliga produktionsförhållandena är den samhälleliga produktionsprocessens sista antagonistiska form, antagonistisk inte i betydelsen av individuell antagonism utan en antagonism, som uppkommer ur individernas samhälleliga levnadsbetingelser, men de produktivkrafter, som utvecklas i det borgerliga samhällets sköte, skapar samtidigt de materiella betingelserna för lösandet av denna antagonism. Med denna samhällsformation slutar därför det mänskliga samhällets förhistoria." K. Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin* (1859).

av jordbruk. Människorna lever i små grupper eller band på tio-tjugo personer, vitt strödda över stora områden. Reviret och dess resurser tillhör gruppen gemensamt. Furagering och jakt sker i samverkan mellan gruppens medlemmar. Den privata egendomen består endast av personliga tillhörigheter: kläder, redskap, vapen, prydnader.

Detta samhälle är egalitärt men inte totalt slätstruket. Social ställning kan inte gå i arv i någon nämnvärd utsträckning, men den finns, grundad på det anseende individen kan vinna på grund av sina personliga egenskaper. Någon statlig eller på annat sätt politisk organisation har dock inte detta samhälle; detta skulle förutsätta en verklig klasskiktning, som är omöjlig på denna ekonomiska nivå.

Det patriarkaliska samhället innebär en högre grad av organisation, grundad på ättens eller klanens jordinnehav. Inom ätten omfördelar man länge åkerjord och betesmarker (ty nu är vi inne i neolitisk tid, brons- och järnålder). Vissa ätter blir emellertid rikare och mäktigare än andra. Ovan ätten börjar en stamorganisation med hövdingadömen och kungamakt ta form, ty det existerar ett socialt överskott, åtminstone potentiellt, för den som kan pressa fram det. Statens grund läggs. Men också på basplanet ökar uppdelningen: trälar och andra ofria och halvfria underordnas de fria bönderna och ätternas huvudmän. Den högre organisationsgraden har också ett annat pris: kriget gör entré.

Slavsamhället kräver ingen längre förklaring. Slavar brukar jord, trälar i gruvor, sliter i verkstäder, passar upp i hemmen. Produktionen och teknologin avpassas för slavdrift och den fria bonden och arbetaren trängs alltmer tillbaka. Men slavsyste- met är beroende av ständig tillförsel utifrån, genom krig och erövring: sinar den faller slavsamhället sönder. Det var akut brist på nyrekrytering som ledde till slavhållningens tillbakagång under senantiken, inte kristendomen: kyrkan hade ingenting mot slaveriet då, och inte heller mot att det återinfördes i slutet av fjortonhundratalet.⁶

Feodalismen slutligen är det sista av de historiska produktionssätten. Det ställer historikern inför många problem, dels på så sätt att övergången från antikens slavsamhällen till medeltidens feodalism är en mycket dunkel historia, dels för att feodalsamhällena själva är så mångskiftande. Missförstånden är här så många att de kräver att benas upp.

De feodala samhällena

I de kompendier som fordom sade sig förmedla marxismen till unga kamrater beskrevs feodalismen på ett ytterst simplistiskt och ofta rent vilseledande sätt.⁷ Men den innebär

⁶ *Slaveriet* är den näst kannibalismen äldsta formen för exploatering. Det förekom i alla de gamla högkulturerna men förblev marginellt, mest som husslaveri. Ett verkligt, dominerande produktionssätt blev det i den klassiska tidens grekiska stadsstater och i det romerska riket. Under 400-talet f.Kr. torde mer än hälften av Athens invånare ha varit slavar. Romerska aristokrater hade formliga slavarméer. Den fromma kristna damen Melania (början av 400-talet e.Kr.) anses ha haft uppåt 26 000 slavar på sina jordagods – så långt kristendomens ”humaniserande inflytande”! Dessa slavmassor kunde inte reproducera sig själva, främst på grund av en extremt sned könsfördelning (på landet och i gruvorna var de allra flesta män). När republikens rövarkrig upphörde och kejsardömet stabiliserade gränserna, upphörde också tillförseln av krigsfångar, och slavpriserna åtta-tiodubblades. Godsägarna började se sig om efter bättre former för exploatering. Resultatet blev det senantika colonus-systemet, som innebar en börjande övergång till feodala produktionsrelationer.

⁷ Vanligen blandade man friskt samman produktionsrelationer, juridiska och administrativa förhållanden, läns- väsen och t.o.m. ideologi. Det feodala produktionssättet identifierades på så vis med samhällsformationen och dess överbyggnad i främst Île de France-området i norra Frankrike ca 1100 och definierades som en kombination av storgodssystem, livegenskap, dagsverksskyldighet, krigstjänstskyldighet osv. Så snart man rörde sig utanför

i grunden att de primära producenterna (i praktiken bönder, enskilt eller i grupp) bedrev produktion i egen regi och alltså livnärde sig själva. Genom ”utomekonomiskt tvång” förmåddes de dock att lämna från sig ett överskott i en eller annan form. Vilken formen var, berodde på hur primitiv ekonomin var. Överskottet kunde ha formen av merarbete, av dagsverken på den jord som godsherrn själv brukade och vars avkastning han sedan förfogade över; av produkter in natura, som han konsumerade eller sålde; eller till sist av olika slags avgifter i pengar. I Väst Europa gick utvecklingen i den här nämnda riktningen: närheten till köpstäder och allt aktivare marknader gjorde dels att bönderna själva kunde bokstavligen marknadsföra sina produkter och få penninginkomster, dels att feodaltherrarna utsattes för marknadens lockelser och blev alltmer penningnödiga.⁸

Öster om Elbe gick det åt motsatt håll. Det var långt till marknaderna i väst. Endast stormän och furstar kunde organisera en export av jordbruksprodukter. Därför ville de ha produkter, inte mjukvaluta, och med nya tidens början startade en utveckling mot ofrihet som kulminerade med livegenskapens genomförande i Ryssland på sjuttonhundratalet. Livegenskapen är i sig ingen organisk eller nödvändig beståndsdel i den ekonomiska feodalismen: den blir nödvändig när, som i Ryssland, bönderna kan undandra sig förtrycket genom att flytta på sig, i detta fall till Ukrainas kosackrepubliker eller till Sibirien.

I Japan uppstod en feodalism som på pricken liknade den västeuropeiska varianten. Men i Kina och stora delar av Indien kunde staterna förhindra att deras tjänare förvandlade den jord de avlönades med till alodial, ärftlig egendom och sig själva till en ärftlig jordadel. Den härskande klassen var hänvisad till att härska i och genom staten. Men för de kinesiska byborna spelade det ingen roll huruvida jorden de brukade juridiskt sett var en godsherrns eller statens egendom: samma överskott pressades ur dem på samma hårdhänta sätt. Alla produktionssätt som grundar sig på klassuppdelning och exploatering (vilket är samma sak) kännetecknas, och skiljer sig åt inbördes, genom *det sätt på vilket det sociala överskottet överflyttas från producenterna till den härskande klassen*. Det var även i Kina feodalism som rådde, men inte privatfeodalism, som i Europa och Japan, utan *statsfeodalism*. Och det var denna senare variant av feodalismen som Marx, i brist på data, kallade ”det asiatiska produktionssättet”. Stalins ryska bönder levde också i ett statsfeodalt system: de producerade i egen regi på kolchoser och sovchoser, och exploateringen hade formen av statligt bestämda tvångsleveranser.

denna ram i tid och rum – t.ex. i Norden eller Östeuropa eller Asien – blev förvirringen total. Denna förvirring finner man t.o.m. bland historiker som tror sig vara marxister. Se t.ex. P. Anderson, *Övergångar från antiken till feodalismen* (1974, svensk översättning 1981).

Det har varit en trosartikel bland borgerliga svenska historiker att någon egentlig feodalism aldrig funnits i Sverige. Detta är nonsens och bygger på en (inte sällan fullt avsiktlig) begreppsförvirring av det slag som antytts ovan. Sant är att det feodala kavalleriet aldrig kom att få en dominerande roll i Sverige, men detta har ingenting med produktionssättet att göra.

⁸ I sin form som penningavgift kunde den feodala avraden omformas till ett kommersiellt arrendeförhållande eller också leda till ett friköp från bondens sida. Därför kunde feodalt-kapitalistiska blandformer förekomma långt fram i tiden, även på den svenska landsbygden i närhet av säterigodsen. Över huvud taget är blandformer mellan olika produktionssätt rätt vanliga – eller också gjuts ett nytt ekonomisk och socialt vin på gamla juridiska och ideologiska läglar. Detta är ett viktigt skäl till att en ekonomisk form eller en samhällsformation aldrig får avfärdas med en enkel etikettering. De måste i samtliga fall analyseras i sin konkreta verklighet. ”Sanningen är konkret.” Vem var det som sade det? Brecht? Ja. Gramsci? Ja. Men den som först sade det var – Hegel!

Ekonomiskt, om också inte alltid politiskt, har Sverige varit lika feodalt som något annat europeiskt land. Frälsebönderna (inklusive de vilkas jord var andligt frälse) lämnade sitt överskott direkt till godsherren. Kronobönderna hade staten som feodalherre. Skattebönderna var formellt självägande, men frälseekonomins former, som tidvis gällde för två tredjedelar av jorden, färgade av sig också på deras relationer med staten, och deras villkor var inte alltid bättre än frälse- och kronoböndernas. Framför allt var det ständiga knektehållet ("indelningsverket") och olika former av skjutstväng och arbetstväng av tydligt feodal natur.

Klasser, produktionssätt och samhällen

Varje produktionssätt har sina karakteristiska klasser, och dessa grundas just på distinkta och åtskilda sociala funktioner. Funktionerna är produktion, utpressning och utnyttjande av det samhälleliga överskottet (den senare funktionen innefattar även upprätthållandet av den härskande klassens makt). Satsen att "all historia är historia om klasskamp" kan omformuleras sålunda: Alla klassuppdelade samhällens historia är historien om kampen om överskottet. Och omvänt är det just möjligheten att pressa ut ett sådant överskott, som gör det möjligt för en grupp av människor att omvandla sig från producenter till maktutövare.

Sålunda har det patriarkaliska samhället sina stormän, bönder och trälar, slavsamhället sina slavägare och slavar, feodalsamhället sina herrar och bönder, kapitalismen sina kapitalister, borgare och proletärer. Relationerna mellan dessa klasser bestämmer hela samhällsstrukturen. Men ett samhälle kan inte enbart reduceras till ett produktionssätt. Dels existerar det en överbyggnad ovanpå produktionsrelationernas bas, dels är inget produktionssätt allena rådande i något samhälle.

I det konkreta, i varje stund existerande samhället, i *samhällsformationen*, samexisterar i regel flera produktionssätt. Det fanns fria hantverkare, köpmän och bönder både i slavsamhällena och i de feodala samhällena. Inte heller de kapitalistiska samhällena är helt monolitiska, även om de tenderar att bli det. Om vi ändå säger att ett samhälle är feodalt eller kapitalistiskt, så beror det på att ett bestämt produktionssätt dominerar; och dess dominans kan vi inte minst avläsa på att den sätter sin prägel på samhällets överbyggnad: rätten, ideologin (inklusive religionen), kulturlivet, till och med dräktskicket och umgängesformerna. De andra produktionssätten, och deras representanter, får foga sig i det rådande systemet. Om något av dem är ett produktionssätt på frammarsch, och därmed uppbär en klass i uppstigande, kan resultatet bli en social revolution. Men inte alltid: den japanska bourgeoisin var ekonomiskt lika mäktig som den franska i slutet av sjuttonhundratalet, men den ifrågasatte aldrig feodaltherrarnas ideologiska och shogunens politiska makt.

Storborgare och medborgare

Om analysen av kapitalismen, av dess ekonomiska system och dess samhälle, har det skrivits så mycket av marxistiska författare att man blir yr i huvudet. Jag tänker inte referera alla dessa åsikter här. Det mesta är emellertid ekonomi i teknisk bemärkelse, eller också kulturkritik, och jag ska därför göra några anmärkningar som är ingendera, och som kanske därför är lite mindre självklara.

Det kapitalistiska produktionsättets polära grupper är kapitalisterna, som äger produktionsmedel, och proletärerna, som inte gör det. Dessa äger endast sin arbetskraft, sin arbetsförmåga, och när de väl sålt den till närmaste kapitalist äger de inte ens den. Men detta är ingen uttömmande beskrivning. Ty ägandet är ju ett juridiskt faktum, ett faktum i överbyggnaden och inte i samhällets bestämmande bas. Den grundläggande relationen är makten.

Om jag köper tio volvoaktier, blir jag då kapitalist? De gälla kastratarior till det privata ägandets lov som ideologerna sjunger antyder det. Men dessa aktier ger mig ingen makt över AB Volvo. För det skulle jag behöva tjugofem-trettio procent av aktiestocken, och A-aktier med full rösträtt, inte de sketna B-aktier som i de flesta företag säljs till allmänheten. Vad jag har gjort är helt enkelt att jag gett AB Volvo ett mindre lån, ungefär som om jag köpt en obligation eller lånat ut pengarna till Handelsbanken.

Kapitalisterna är få, mycket få. De är så få att de ensamma inte skulle kunna existera som klass, utöva politisk och ideologisk makt och föra sina privilegier vidare till avkomman. Runt dem står emellertid hela den klass, vars kärna de utgör, borgarklassen. Och den sammanhållande funktionen är makten – den makt som direktörer, redaktörer, statsråd, ingenjörer, finanstekniker och hela detta anhang utövar och cementerar. De binds till kapitalisterna genom privilegier, genom del i ägandet och genom personliga band.

Den grupp av människor som inte äger produktionsmedel är mycket större än de rena proletärernas. Det som skiljer denna majoritet från proletärerna är att de har ett visst inflytande över sin arbetssituation, de är inte rena bihang till ett produktionsschema. De brukar kallas mellanskikten. Men i mer än ett sekel har detta varit en social väntsal: den har haft två utgångar, den ena och större med skylten *till proletariatet*, den andra och trängre märkt *till borgarklassen*. Människorna i denna väntsal har kommit från deklasserade borgar- och småborgarskikt, från olönsamma bönder och deras överflödiga drängar och pigor, från föråldrade hantverkare och bortrationaliserade småhandlare. Det karakteristiska för de flesta har varit att de endast haft att vänta sig allt mer mekaniska och osjälvständiga arbetsuppgifter, en allt mer subaltern tillvaro – en proletarisering.⁹

Småborgare och motborgare

Ordet ”småborgare” används i regel som ett skällsord. Riktigt små, fesna, motbjudande och föraktliga borgare har kallats så. Detta är ett exempel på missbruk av den politiska terminologin. Ty småborgare är inte ”små borgare”. De är inte alls borgare. De ingår över huvud taget inte i det kapitalistiska produktionssättet. De har ett eget produktionsätt, som Marx kallade den enkla varuproduktionen.¹⁰

⁹ Kapitalismens industriella organisation visar i sin utveckling två olika tendenser. Dels en strävan att så mycket som möjligt splittra upp och trivialisera arbetet, att beröva arbetaren hans kompetens och befogenheter, att *subalternisera* honom. Dels en motsatt nödvändighet att låta honom behärska tekniken och arbetet (läsning och räkning, material- och maskinkunskap, arbetsorganisation osv.). Taylorismen resp. de självstyrande grupperna är exempel på dessa motstridiga tendenser. Frågan huruvida den senare tendensen håller på att ta överhand, och därmed gör uppkomsten av en ny produktiv klass möjlig och nödvändig, är inte bara intressant utan en vital strategisk fråga. Den har emellertid ett omfång som gör att den helt faller utanför ramen för denna essäistiska framställning.

¹⁰ En reservation: en snabbkoll har inte lett mig till något textställe där Marx använt termen (jag plöjde inte

En äkta småborgare äger produktionsmedel, men han använder dem i huvudsak själv. Om han har anställda är de oftast familjemedlemmar eller andra dolda kompanjoner (mycket som officiellt är bolag är i verkligheten kamouflerade arbetskooperativer). Han lever med andra ord inte på att exploatera andras arbete, som kapitalisten. Småborgaren agerar på en marknad, där han säljer varor (materiella produkter och tjänster) som han producerat: marknadsekonomin är den enkla varuproduktionens utbytesform, liksom monopol och oligopol är kapitalismens. Den svenske familjejordbrukaren är en småborgare; bondeståndet blev småborgare när dess medlemmar övergick till marknadsproduktion. Mängder av småföretag bildar småborgarklassens ekonomiska grundval.

Småborgarklassens roll i historien har varit högst revolutionär. Den startade och drev fram den stora franska revolutionen. Den har haft en svacka, då den, klämd mellan borgare och proletärer, lät sig utnyttjas för skumma syften. Men den tekniska utvecklingen spelar delar av den i händerna: det finns i ett högteknologiskt samhälle mängder av uppgifter som inte med fördel låter sig organiseras inom ramen för byråkratiska storföretag (och Stalins ekonomer sköt sig själva i foten när de vägrade erkänna detta). Det sker en ständig nyrekrytering från storföretagens utvecklingsavdelningar. Men varje småborgare i Sverige vet att han inte lever i ett småborgerligt samhälle eller ens i en marknadsekonomi. Kapitalintressena hänvisar småföretagen till en underordnad roll, styr lagstiftning och finansiering och distribution och politik till deras nackdel och egen fördel. Moderaterna och Arbetsgivareföreningen har varit bra på att hetsa småkapitalisterna mot de demokratiska krafterna, och en del småborgare har väl följt med i svepet; men kapitalister och småborgare har motstridiga intressen.

Vad mera är, småborgarnas intressen strider inte på ett avgörande sätt mot den stora massan arbetande människors. Det är inte ur vägen att återuppliva ett gammalt gott uttryck och sammanfatta alla antikapitalistiska klasser och skikt i *det arbetande folket*. Och vad småborgarna anbelangar, så tror jag att de kommer att överleva storborgarna.

Kommunismen och historiens början

Borgarklassens ideologer har aldrig kunnat föreställa sig några andra ekonomiska former, några andra produktionssätt än kapitalismens. All ekonomi är kapitalism och alla samhällen är kapitalistiska (och följaktligen kommer de alltid att förbli kapitalistiska, Gud ske pris). Historiska samhällen har i många avseenden skiljt sig från det nuvarande, men detta, anser man, beror på att forna tiders människor varit för dåligt underrättade eller till och med för dumma för att rätt inse vad de sysslade med. Feodalismen var missförstådd kapitalism, slaveriet var outvecklad kapitalism, jägarsamlarsamhällena var egentligen kapitalistiska, ja neandertalarna ägnade sig åt kapitalism, men på neandertalnivå förstås.¹¹

igenom hela *Kapitalet*).

¹¹ "Det finns för dem [ekonomerna] endast två slag av institutioner, konstlade och naturliga. Feodalismens institutioner är konstlade, bourgeoisins naturliga. De liknar i det avseendet även teologerna, som också skiljer på två slags religioner. Varje religion, som inte är deras egen, är en uppfinning av människorna, medan deras egen religion är en uppenbarelse från Gud. När ekonomerna säger att de nuvarande relationerna – de borgerliga produktionsrelationerna – är naturliga, vill de därmed låta förstå att de är relationer, i vilka rikedomslängden och produktivkrafternas utveckling sker i enlighet med naturlagarna. På så sätt är dessa relationer själva naturlagar, oberoende av tidens inflytande. De är eviga lagar, som alltid måste styra samhället. På så sätt har det

Vi har något högre tankar både om våra förfäder och om våra efterkommande. Vi kan göra oss fria från parasit-värdrelationerna, och därmed även från den idiotiserande arbetsdelning mellan planerande och verkställande, befallande och lydande, tankearbete och manuellt arbete som präglar och förvrider klassamhället. Med klassamhället i basen försvinner klassamhället i överbyggnaden, och klasserna som sådana.

Klassamhället är ogenomskådligt. Relationerna mellan människor framstår som relationer mellan ting, mellan varor (den omtalade *reifikationen*, förtingligandet). Vårt arbete, dess produkter, själva samhället, ter sig som något utanför och långt borta från oss själva (den ännu mer omtalade *alienationen*, förfrämligandet). I ett fritt samhälle avdunstar de ideologiska och juridiska dimmorna: vår tillvaro blir åter relationer mellan människor, inte bara i privatlivet utan också i arbetslivet, och vårt liv blir begripligt och möjligt att styra – för oss själva och inte bara av andra. Vi har färdats från nödvändighetens till frihetens rike. Och därmed börjar också historien, i bemärkelsen att människan medvetet formar sitt eget öde.

Det är en färd som kommer att kräva, inte en natt, inte ett år, utan en epok av revolution. Vi bär alla slavmärket inbränt i våra själar, de mest elementära och nödvändiga inrättningar är klasspräglade, ett helt samhälle måste i grund reorganiseras tills vi en gång har lika svårt att begripa kapitalismen som kannibalismen.

Frihetsriket är inte något Schlaraffenland där stekta sparvar flyger i munnen på oss. Lika gott det, ty då hade vi fått vänta förgäves på det. Kommunismen förutsätter inte, med Lenins sarkastiska formulering, att medborgarna har ”obegränsad tillgång till bilar och pianon”. De rent materiella förutsättningarna för ett samhälle på vars fana står ”av envar efter förmåga, åt envar efter behov” har existerat länge. I själva verket har kapitalismen själv tvingats ta de första stegen mot det, ty ”välfärdssamhället” är ett kapitalistiskt samhälle, grundat på kapitalets behov. Marknadsfundamentalisterna kommer därför att misslyckas, ty kapitalismen är ingen marknadsekonomi och artonhundratalet går inte i repris. Den moderna kapitalismen kan inte existera i artonhundratalet, lika lite som den kan göra det i tjugohundratalet.

Å andra sidan kan ingen kommunism i världen ändra den biologiska människans existentiella villkor. Vi måste födas, vi måste åldras och dö. Vi behöver varandra, och några av oss kommer att bli svikna och besvikna. Sorgen är livets skugga. Vår tillvaro är och förblir i grunden tragisk; men den behöver inte vara ovärdig, som den är idag.

* * *

Jag har varit nästan kriminellt kortfattad; jag hoppas att jag ändå undvikit att låta dogmatisk (ty det finns inga dogmer i en vetenskap). Men hela detta kapitel hade kunnat bli en bok, och varje underrubrik ett eget kapitel. Det finns också många fler saker att beröra: synen på staten, den politiska ekonomin (trots allt) och kanske ännu fler. Ändå tror jag det här kan vara början till en lägesbestämning, nu när det århundrade som var både socialdemokratins och stalinismens går mot sin ände. Och slutsatsen är klar: kommunistspöket vandrar vidare, tvättat och stärkt. Historien har inte upphört.

funnits en historia, men det finns inte längre någon; det har funnits en historia därför att feodala institutioner ägt bestånd och därför att man i dessa feodala institutioner finner produktionsrelationer fullständigt olika det borgerliga samhällets, som ekonomerna vill ha erkända som naturliga och följaktligen eviga.” K. Marx, *Filosofins elände* (1847).

8. En obotfärdig vulgärmarxists bekännelser

De föregående kapitlen har jag ägnat åt att fastslå hur det är (jag hoppas att ingen har blivit för tillplattad för att käfta mot). Detta sista är annorlunda. Det är både mer spekulativt och mer personligt. Min ursäkt är att marxismen inte är ett oförbindligt, akademiskt *Glasperlenspiel*.¹ Den är och måste vara liv och handling. Vågar vi inte leva marxismen, då bör vi åtminstone lämna den och marxisterna i fred.

Jag kom till marxismen på samma väg som Marx själv gjorde det; det är inte så högfärdigt menat som det låter. Hoppet om ett samhälle utan makt och underkastelse, om en värdig tillvaro för människorna, det kan en och var nära. Men det är detta ställningstagande som är marxismens inre kompass: utan den blir den en intellektuell övning som inte förpliktar sina deltagare till någonting. Och det är när vi förlorar denna moraliska kompass, som vi går vilse i de ödemarker där vi är villiga att godta både stalinismens och kapitalismens maktanspråk – ofta samtidigt.

* * *

Varje gång som Europa upplevt ett vänsteruppsving under de senaste hundraåren, har marxismen fått en svans – ett följe av kaféintellektuella och akademiska pedanter som, ofta med i egna ögon hedervärda avsikter, hängt på en riktning som plötsligt blivit ”inne”. Det nyvunna kamratskapet med trälarna uti alla stater har gett upphov till mången *frisson* av det slag som den intellektuella bourgeoisin brukar uppleva när den är ute och slummar. Men samtidigt vill man ju inte gärna råka trampa i något olämpligt. Ingen tillvitelse är alltså modemarxisterna så rädda för, som den att vara vulgära.

Det finns därför inte en idealistisk modefilosofi under det senaste seklet, som inte modemarxisterna försökt förena marxismen med. Allt efter de senaste signalerna från stora världen har de sökt bevisa att marxismen inte alls är något simplistiskt tanke-surrogat för proleter, utan tvärtom den bästa och mest förfinade empiriokriticismen, vitalismen, nykantianismen, logiska positivismen, humanismen, analytiska filosofin, strukturalismen – och självfallet också den bästa formen av den filosofi, enligt vilken universum är en hallucination i en docenthjärna. Och kristendomen, jag höll minsann på att glömma kristendomen. Den har inte varit riktigt inne, men den har aldrig heller varit totalt ute; och följaktligen har det inte saknats fromma kamrater som försökt övertyga oss om att Marx endast var en av profeterna, och att marxismen är förenlig inte bara med idealism i allmänhet, men med den religiösa formen av den.

Det som gör marxismens levande kärna obegriplig och osmältbar för dessa människor är just dess ställningstagande. Marxismen och marxisterna vägrar helt enkelt att acceptera vissa saker, och främst då samhällets nuvarande maktförhållanden (de accepterar inte ens makten som sådan, men den saken är totalt ofattbar för borgare. Hur skulle människor kunna leva utan en stövel i nacken och en polisbatong i ryggen?) De ser sig nödsakade ta ställning. Och detta är just den ”vulgaritet” som modemarxisterna fasar

¹ *Glasperlenspiel*: Om sysselsättningar som är rent intellektuella eller estetiska men som inte har någonting med verkligheten att göra. Hermann Hesses roman *Das Glasperlenspiel* (1943) handlar om en munksekt vars medlemmar har till uppgift att spela ett oerhört komplicerat och vackert men också totalt meningslöst spel, glaspärlespelet.

för. Den betyder att de inte kan humma och ha-a, linda in sig i sina egna floskler och trösta både sig själva och sina åhörare med att det hela inte var så allvarligt ändå, att det bara var ett akademiskt tankeexperiment. De menade ju inte så illa – de ville bara vifta med de senaste och mest udda modetermerna. Vulgariteten, nämmandet av sakerna vid begripliga namn, är för dem helt enkelt klassförräderi, ett svek mot deras egen klass, bourgeoisin. Få har modet att begå ett sådant högmålsbrott med öppna ögon.

Jag vet inte varför jag aldrig besvärats av dessa anfäktelser. Tvärtom har jag alltid tilltalats av klarheten i marxismen, av de öppet redovisade förutsättningarna och de rättframt dragna slutsatserna. Sedan jag i trettonårsåldern befriat mig från den kristna paranoian, var det ett följdriktigt andra steg (fast det följde betydligt senare) att också frigöra sig från de sociala och politiska mystifikationerna. Båda dessa steg tog jag med en känsla av oerhörd befrielse, som jag ännu har i friskt minne. De var steg från myternas ångestfyllda dunkel ut i en klart belyst, begriplig verklighet, ut i en värld där det var tillåtet att använda sitt mänskliga förnuft.

* * *

Att världen är fattbar för oss utan uppenbarelser och arcana är förmodligen den mest omvälvande tanke som någonsin tänkts. Den är människans myndighetsförklaring av sig själv. Den som har mina första uppsatser i minnet, de om vetenskapen, inser också att den tanken inte är uttryck för någon intellektuell hybris.

För det första begriper vi, sedan Darwin, varför förnuftet kan fatta verkligheten, orsaken till den mysteriösa samstämmighet mellan tanken och världen som satt så många myror i huvudet på filosoferna. Hade tankeförmågan inte dugt att fatta världen med, hade vi inte haft den. För det andra inser vi numera att våra sanningar är provisoriska. Vi koxar inte Gud på ryggen och inte heller skriver vi lagar för kosmos. Människans tanke kommer alltid att ha en gräns att överskrida.

Existensen av denna gräns har förvisso alltid varit något som de andenödiga gottat sig åt. Vi vet inte allt, säger de; alltså vet vi ingenting (fast de själva vet besked förstås). Utanför vår kunskaps ljuskrets börjar mörkret; och i detta mörker, just utom räckhåll för förnuftets besvärande belysning, där finns det Andra, den transcendenta världen, det varom man inte kan tala utan endast skrika eller mumla. På knä för mörkret! Aldrig skall vi förstå vad som finns där, utom genom förmedling av de präster och profeter som tjänstvilligt erbjuder sig att berätta om det, i alla detaljer och givetvis mot vederbörlig erkänsla.

Och så vidgas ljuskretsen och den förmodat transcendenta världen blir tillgänglig för inspektion. Det visar sig att terrängen var av i huvudsak samma slag som den vi redan tidigare kände. Det är ny terräng; vi får nya perspektiv och får rita om våra kartor. De monster och makter som de andenödiga utmålade för oss, de har emellertid avdunstat på samma sätt som sjöodjuren och hundmänniskorna som kartograferna ritade in i forna dagars atlasar för att fylla de vita fläckarna till sjöss och till lands.

Men de andenödiga låter sig inte nedslås för det. Snart lägger sig deras förvirring och de konstaterar nöjt att även den nya, vidare ljuskretsen har sin gräns; bortom den vidtar

åter ett mörker, och dit flyttar de sina larer och penater, alla de beläten som endast kan existera i mörkret. Se där, du vet inte allt... och så kör vi hela proceduren en gång till.

Men om vi nu erkänner att vår kunskap aldrig kan bli total, är det inte en principiell svårighet för vårt resonemang? Finns det inte en möjlighet att mörkmännen ändå har rätt, att det någonstans finns en radikalt icke-fysisk verklighet? *Je n'avais pas besoin de cet hypothèse*. Den är överflödigt. Det finns ingenting i vår kunskap om världen som skulle göra denna hypotes nödvändig. Funnes denna transcendent verklighet, skulle vår okunnighet om den vara känd av oss, det skulle finnas en stor, klart synlig lucka i våra vetenskapliga modeller. Att denna lucka inte finns hänvisar den transcendent verkligheten till den skräpkammare, där de ting magasineras som ingen kan bevisa och ingen gitter försöka motbevisa, därför att deras existens eller icke-existens inte skulle göra den ringaste skillnad.

Det finns i själva verket information om verkligheten som vi aldrig får tillgång till. Vi kommer till exempel aldrig att kunna göra några mätningar inne i ett svart hål, därför att inget ljus, inga signaler, inga mätresultat kan tränga ut ur det. Betyder detta att vi måste stämma in i kören till okunnighetens lov: *ignorabimus, ignorabimus* – vi skola aldrig veta det? Inte alls. Det avgörande är att vi vet varför vi inte vet det, och vet att orsaken är fysisk, en del av själva den fysiska verkligheten. Kant hade rätt i att *das Ding für uns* aldrig kan helt sammanfalla med *das Ding an sich*.² Hans misstag var att han trodde att det fanns en metafysisk avgrund mellan dem, att tinget i sig tillhörde en annan, icke-fysisk verklighet.

* * *

På samma sätt som den fysiska verkligheten är fattbar, är den samhälleliga det. Vi är inte för evigt dömda att kastas kring som skeppsbrutna på en okänd ocean. Marx menade, och jag tror han hade rätt i det, att religionens gudar och makter var *hypostaseringar*, personaliseringar i mänsklig form, av den samhälleliga makten och vanmakten. De har flytt för ljuset. På samma sätt kommer ideologernas gudar och makter att en gång spricka i soluppgången: de ekonomiska "realiteterna", människans inneboende kapitalism, den heliga marknaden, staten som mänsklighetens enda organisationsform, elitens nödvändighet och vanmaktens evighet.

Ett samhälle kan vara fullkomligt genomskinligt för sina medlemmar, och ändå existera och fungera. Relationerna mellan människor behöver inte maskeras till priser på ting. Människans kreativa arbete behöver inte vara en fientlig makt, ställd mot henne själv. Hon är alltigenom ett socialt djur, och hennes socialitet behöver inte mystifikation eller tvång. Det är inte hot om vare sig eviga eller timliga straff som får de flesta av oss att bete sig anständigt mot varandra: det är vår mänskliga natur.

² *Das Ding an sich, das Ding für uns*: tyska, tinget i sig resp. tinget för oss, termer använda av den tyske filosofen Immanuel Kant (1724-1804). Han intog en mellanställning mellan idealism och materialism. Kant påpekade att vi inte kan vinna fullständig, dvs. uttömmande kunskap om något ting (känna "tinget i sig") utan att det alltid måste finnas en skillnad mellan detta och tinget för oss, dvs. tinget i vår uppfattning och kunskap, sådant som det ter sig för oss. (Detta var både Marx, Engels och Lenin överens med honom om.) Kant kunde emellertid inte frigöra sig från den platonska föreställningen att tinget i sig därmed var av i grunden transcendent natur, dvs. han begick misstaget att tro att skillnaden mellan den tänkta absoluta kunskapen och vår egen relativa kunskap måste motsvaras av en skillnad i natur eller substans mellan vår värld och "ting-i-sig-världen".

Adolf Eichmann var inte någon född förbrytare.³ Det var inte hans biologiska natur, schimpansen i honom, som gjorde honom till massmördare. Det var hans andra, kulturella natur, ty det är i den som ideologierna uppstår och fortlever. Det var en ideologi, inte hans gener, som sade honom att det var hans plikt att administrera Förintelsen.

Mystifikationerna och makten är inte inneboende i samhället som sådant; då vore samhället fundamentalt ont, och vi vore själva som samhällsvarelser fundamentalt onda. Inte heller är de genom yttre omständigheter nödvändiga för oss, en Leviathan⁴ som måste regera oss för att hålla vår inneboende blodtörst i schack. De är nödvändiga endast för dem som vill exploatera andra, för dem som vill utnyttja andra som verktyg för sina egna ambitioner och för sitt eget berikande. Och fria människor kan försvara sig mot sådana, på ett förnuftigt och behärskat sätt, om de får lov att göra det. Men hur kan brott och egennytta bekämpas i ett samhälle som existerar för de brottsligas och de egennyttigas skull?

Alltså är friheten möjlig. Alltså behöver vi inte Leviathan. Hobbes trodde att samhället *instiftats*, att människorna i naturtillståndet var asociala och att samlevnaden dem emellan var en uppfinning, som en gång införts bland dem och dessutom i den absoluta monarkins form. Men det är inte samhället som upprättats över oss; människan har blivit människa i och genom ett samhälle, endast i samhället är vår mänskliga tillvaro möjlig (och hur länge skulle du överleva som ett djur i skogen?) Det är bara staten som upprättats – över och mot det civila samhället, över och mot dess medlemmar. Och det är människor som behövt den, för att upprätthålla sin klassmakt över undertryckta och subaltern klasser.

* * *

Ett fritt samhälle innebär inte att alla motsättningar, alla dilemmor, allt lidande plötsligt avdunstar. Alla påståenden i den vägen är bara rent verbala taskspelerier. Bergen kommer inte att förvandlas till marsipan och havet till lemonad. Sorgen och döden kommer att fortsätta att vandra bland oss, som glädjens och födelsens spegelbilder. Sådan är människans lott, och den kan inga samhällseliga arrangemang i världen avskaffa och inga ideologiska ordridåer i längden dölja. Dessa ting är konsekvenser av vår biologiska natur, den som ideologerna hatar så. Men den som hatar den, den hatar själva livet. Den som vägrar se vår tragedi i ögonen vägrar också att se vår ära. Den som måste dölja verkligheten för sig, den som måste bedöva sig med kemiska eller ideologiska droger, med storhetsvansinniga idéer om ras eller historiska uppgifter eller med vad Engels kallade ”den tröttsamma föreställningen om personlig odödlighet”, den förnekar sin egen mänsklighet. Ty det som skiljer oss från schimpansen är varken

³ *Adolf Eichmann*, tysk nazist, 1906-62, organiserade transporter till de tyska dödslägren under andra världskriget. Han var inget blodtörstigt monstrum utan en plikttrogen och färglös tjänsteman och pappersvärdare som såvitt känt aldrig själv avlivade någon levande varelse ovan flugornas nivå. Han höll sig dold efter kriget och tog sig till Argentina, men upptäcktes av israeliska agenter, bortfördes till Israel och dömdes till döden i en uppmärksam process i Jerusalem.

⁴ *Leviathan*: ett bibliskt odjur. Den engelske statsteoretikern Thomas Hobbes (1588-1679) använde det som namn på staten. Han ansåg att människorna före staten levde i ett ”allas krig mot alla” och att de för att slippa detta genom ett fördrag lämnat från sig den politiska makten till en furste. Hobbes' idé var likväl latent revolutionär: Eftersom fursten fått makten av folket, kunde man komma på den tanken att folket också kunde ta den tillbaka, vilket också mycket riktigt skedde i den engelska revolutionen 1642-60.

förnuftet eller känslan, och minst av allt ”medvetandet”. Allt detta har vår lurvige broder till arten om också inte till graden gemensamt med oss. Det är två ting som väl båda givits oss med språkets gåva: det ena är förvisso bortförklaringarna, hyckleriet, förmågan att dölja våra motiv till och med för oss själva. Det andra är emellertid att vi är det enda djur som är medvetet om sin dödlighet, åtminstone glimtvis, och ändå kan fortsätta att leva och älska, tänka och handla.

* * *

Jag tror inte att man kan upphöra att vara marxist. Jag tror inte att man kan acceptera halvsanningar, lögner, bortförklaringar, ideologi, när man en gång lärt sig använda sitt förnuft. Ty marxismen är vetenskaplig. För att avsvärja oss den måste vi därför inte bara förkasta dess svar, vi måste förkasta dess frågor och själva sättet att ställa frågorna. Det vore som att ställa sig upp och förklara att jorden är platt och att allt vi behöver veta om den står i den heliga skrift. Detta vore endast möjligt som ett mentalt självmord, efter vilket bara en zombielik tillvaro skulle återstå oss, som en av de odöda.

Den som gör ett sådant avsvärjande och tror på det, han kan därför aldrig ha varit marxist. En tänkande människa kan inte förvandla sig själv till en idiot. Självfördumning är förvisso möjlig, men den måste påbörjas tidigt. Patologisk fördumning inträffar också, men är en fråga för neurologin, inte för samhällsvetenskapen. De ”marxister” och ”kommunister” som nu i panik springer kring och smutskastar sitt förflutna – och därmed i förbifarten sig själva – i sin iver att finna nya hussar med nya halsband och koppel, de har kanske betalat medlemsavgiften i något parti, eller lärt sig utantill några färdiglagade svar på några katekesfrågor. Levt marxismen, fattat marxismen (samma sak, i grunden) har de inte. Och har de något att skämmas för, vilket väl ibland kan vara fallet, så är det då varken Marx eller deras hederliga kamrater som sagt till dem att göra det.

Denna tid av sammanbrott, panik och förvirring är också en fruktbar tid, en tid av stora möjligheter. I tre generationer har vi och våra föräldrar och föregångare släpat med oss den stalinistiska ”realsocialismen” som kedjefängen släpade på sin järnkula. Det har inte hjälpt att ta avstånd från den: den har varit fäst vid oss med det förgångnas kedja. Sin förfärliga tyngd har den fått av stalinismens egen, osmältbara massa av reaktion och barbari. Oavsett vad vi sagt, oavsett vad vi gjort – och självfallet oavsett vad vi tänkt – har stalinismens samhällen varit det för alla tillgängliga, överväldigande konkreta exemplet på ”socialism”. Jaså, ni vill ha det som i Ryssland? Slut på debatten.

Oavsett vad vi tänkt... men det fanns också många av oss som aldrig själva kunde tänka sina tankar till slut. Det gick för sig att ta avstånd från den ena eller andra aspekten av stalinismen. Det var när allt kommer omkring nödvändigt, till och med i en civilisation så bristfällig som den kapitalistiska. Det gick till och med för sig att ta avstånd från alla stalinismens sidor. Men alltid bara var för sig, aldrig tillsammans. Allt man fann omöjligt att bejaka måste ses som beklagliga men isolerade missförhållanden, urartningar som man dessutom i väl hög grad var beredd att skriva på den kapitalistiska inringningens och aggressionens konto. Man gjorde i princip detsamma som kapitalismens trubadurer och medlöpare, som utmålade varje imperialistiskt övergrepp, varje massaker, varje fall av avslöjad utplundring som isolerade och tyvärr

oundvikliga fläckar på en annars klart strålande sol. I bakgrunden lurade alltid föreställningen att stalinismen ändå var på något sätt socialistisk och att den därför måste försvaras. Och så stod man upp och applåderade den sovjetiske delegaten sedan han hasplat ur sig sina floskler, och den som först slutade applådera var en nästan lika skändlig "trotskist-maoist" som den som inte applåderade alls. Varje försök att analysera "realsocialismen" med marxismens instrument avvisades med indignation. Marxismen kunde förklara alla samhällen på denna jord, från urtid till nutid, utom just de som åberopade sig på Marx själv.

Och så fanns det förstås kongressfararna. Det fanns förvisso "ledande kamrater" som fann en oemotståndlig lockelse i att tala på statsbärande partiets kongresser, i att häva ur sig samma innehållslösa *newspeak* som världarna, och i att sola sig i glansen från denna världens store, eller åtminstone halvstore. Det är just dessa kamrater som nu skriker sig mörkblå om brottsligheten i allt det som de själva stått där i Moskva, Berlin, Prag och Bukarest och harangerat. Och vi andra? Vi som aldrig ätit Brezjnevs kaviar, druckit Honeckers snaps eller sovit i Ceausescus säng?⁵ Vi andra som aldrig gjort annat än att slåss för ett rättfärdigt samhälle i Sverige, och som för detta ofta nog fått hat, förakt och förföljelse i stället för snaps och kaviar? Vad har vi gjort för brottsligt? Brottslingarna pekar, och undgår inte att peka på sig själva. Det får de också nöja sig med.

* * *

Det har skrivits mycket om socialismens "pilgrimer", de som vallfärdade till diverse vaticaner för att där kyssa diverse påvares fötter. Och sådana fanns. Det är en tung tillvaro för en människa att aldrig kunna säga annat än nej, nej. Egentligen behöver vi också ibland få säga ja. Alla är inte starka nog att kunna säga nej till sitt ja-behov. Det finns hos många människor ett överväldigande begär att någonstans finna något att bejaka, något som man kan peka på som en levande förebild, en helig och allmänlig kyrka där frälsningen finns. Samtidigt är det märkligt att se hur den borgerliga vallfartsverksamheten tas för given. Har någon gjort sig löjlig över alla de borgerliga pilgrimer som kysst trottoaren utanför New York Stock Exchange eller stått skälvtande av vördnad utanför Vita huset? För att inte tala om deras föräldrar, som peregrinerade till Berlin? Att man färdas till dessa heliga orter för att dyrka där, det tas för givet. Det är bara de vallfarter som går i fel riktning som kommenteras. Men föreställ er skandalen, om C.H. Hermansson eller Lasse Werner sprungit i Centralkommitténs och KGB:s korridorer så som Carl Bildt och Olof Palme⁶ sprang i State Department och hos CIA!

Allt detta är vi nu kvitt. Ryssland är fortfarande ett avskräckande exempel – men för den andra sidan. Sammanbrottet, undergången, den kommande massvälten och dikta-

⁵ Leonid Breznev, Sovjetunionens ledare 1964-82, under vad som senare kallades "stagnationsperioden". Han var i allt nomenklaturans (statsbourgeoisins) man. Erich Honecker, förste partisekreterare i DDR (Tyska demokratiska republiken, Östtyskland) från 1971 till regimens fall 1989. Nicolae Ceausescu, Rumäniens förste partisekreterare från 1965 och även dess president från 1967 till 1989, då regimen bröt samman. Därefter dömdes han till döden och sköts. Han var länge rumsren i väst eftersom han inte gick i sovjetiskt ledband, men hans regim var extremt terroristisk och korrupt.

⁶ C.H. Hermansson, 1964-75 ledare för dåvarande Sveriges kommunistiska parti (namnbytt till Vänsterpartiet Kommunisterna, VPK, 1967). Lars Werner, 1975-93 hans efterträdare i partiet (avkommunistiserat 1990). Carl Bildt, statsminister i högerregeringen 1991-94. Olof Palme, 1972-86, socialdemokratisk partiledare efter Erlander 1969, statsminister 1969-76 och 1982-86.

turen är nu kulor runt borgarnas fötter, inte våra. Det är de själva som har skrivit ut katastrofens recept. Vi är tillbaka till ruta ett: vi har att definiera våra termer utan att låta andra definiera dem för oss, ta ut vår kurs som inte leder till någon vatikan bortom bergen, vara oss själva utan några förpliktelser mot annat än våra egna samveten. Vi är fria.

Borgarna är också tillbaka till ruta ett. Men de är inte fria. De är från och med nu oåterkalleligt bundna till sina egna gärningar och ogärningar. Stalinismens undergång har inte gjort kapitalismen det minsta mer skickad att lösa sina egna problem. Men den kan inte längre förvägra sina folk en anständig tillvaro med hänvisning till hotet från Ondskans imperium. Den har inte längre några ursäkter. För första gången på sjuttio år lyser dagsljuset klart över klasskampens stridsterräng. Här står vi. Där står de. Så gör de, sådana är de. De är fienden. Det är ett obarmhärtigt ljus, men vi ser tydligt i det.

Och när vi griper efter en karta, så finns det bara en att veckla upp. Den är ofullständig. Den måste kompletteras och förfinas. Vissa delar av den måste revideras. Men det är den enda kartan; ty de som motståndarna försöker pracka på oss duger inte. För oss duger endast verkligheten – denna förbannade verklighet som klavbinder oss och plågar oss, men som dock har ett oemotsägligt argument till sin fördel: den existerar, och den är ensam om det.

9. Appendix

Jag hoppas att det inte enbart beror på verbal inkontinens att jag inte kan undanhålla läsaren nedanstående tre brev. De föranleddes av de olika reaktioner som publicerandet av mina första artiklar i *Socialistisk Debatt* och den utvidgade versionen av dem (*Hade Marx fel?*, sensommaren 1992) gav upphov till. De två första är svar på två brev skrivna av Nils Eng, en filosofiskt intresserad NO-lärare i Järfälla som började korrespondensen genom att skicka mig sin lilla skrift *Marx, Althusser och ideologin* (1992, eget förlag). Jag tror att Engs syn- och ståndpunkter framgår av mina egna kommentarer, och därför publicerar jag bara dessa senare.

När jag lagt upp detta dokument på webben, sände Eng mig ett e-mail där han hävdade att jag i hög grad missförstått honom. Det hade kanske varit upplysande om han närmare klargjort detta och på vad sätt det skett, medan vår brevväxling pågick. Jag fick emellertid samtidigt urlen till [Engs egen hemsida](#). Den meddelas här till hjälp för dem som vill efterforska vem som missuppfattat vem. Där finns också Engs senare skrift "Det mänskliga tänkandets tre stadier".

Meningsutbytet med Johan Lönnroth kom sig av att han sände mig ett bokmanus för kännedom och bifogade en diskett med synpunkter på mitt häfte. Jag skrev in mitt svar punkt för punkt och returnerade originalet, men tog en kopia. Möjligen innehåller de här texterna en del kompletteringar och förtydliganden som läsarna spontant anser sig behöva. Det får vara min ursäkt.

Brev till Nils Eng 28 januari 1993

Bäste N.E.!

Jag har just fått Ditt häfte, och jag har läst det med stort intresse. Jag måste bekänna att Althusser aldrig spelat någon större roll för mitt tänkande. I själva verket är det lustigt att Du, som naturvetare, via samhällsvetaren och filosofen Althusser kommit fram till slutsatser som är så lika dem som jag, som samhällsvetare, nått genom mina studier i naturvetenskapens idéhistoria. Vi får väl hoppas att vi inte från motsatta håll producerat var sin kongruenta missuppfattning. Men de naturvetenskaper som mest intresserat mig har alltid varit de biologiska.

Emellertid är det med en stark rörelse som jag erfar att det finns en annan tänkande varelse i detta land. Jag bekräftar härmed att det finns en stark överensstämmelse mellan våra respektive ståndpunkter. Det är också intressant att vi båda, vid samma tid och i samma politiska läge, finner frågan om ideologi kontra vetenskap vara central. Vi har väl båda dragit samma slutsats: marxismen som ideologi, som religionssubstitut, har gjort bankrutt. Men just därför har jag också funnit det nödvändigt att skilja kvasimarxistisk ideologi från marxistisk vetenskap. Ty här finns förvisso ett barn som inte borde kastas ut med badvattnet – dvs. om vi inte vill dras med i den borgerliga ideologins och det nationalekonomiska religionssubstitutets förmodligen relativt snart instundande konkurs.

Det som följer är därför kritik med en djupt positiv grundton. Samtidigt är det ingen sammanhängande, utmejslad kritik; det rör sig just nu mest om första intryck. Mina

kommentarer blir därför rätt rapsodiska:

[...]

Marxismen: jag uppfattar det så att Marx genom sin i grund nya ansats gav upphov till en ny tanketradition – vissa idéhistoriker och vetenskapsfilosofer skulle säga ett nytt paradigm eller ett nytt projekt – som likväl kommit att uppfattas som en ideologi bland andra, och som utnyttjats som en sådan av en bestämd politisk tendens, nämligen stalinismen (i vid bemärkelse). Därför skyggar jag inte för ordet ”marxism”. Dessutom anser jag att traditionsbrottet var mycket djupare än Du framställer det. Det har att göra med insikten att människan måste vara en social varelse innan hon kan vara en ”andlig” eller intellektuell sådan, och framför allt att hon måste vara ett biologiskt fenomen innan hon kan vara ett socialt. Kort sagt, det kan kännetecknas som en övergång från historieidealism till historiematerialism.

Beträffande källorna till Marx' materialism och till hans definition av och inställning till ideologin, menar jag att vi måste gå bortom *Kapitalet*. Det är en monstruös viktoriansk salongsmöbel som alltför länge skymt sikten för oss och som snarast borde ställas upp på vinden. Det väsentliga som Marx har att säga om ekonomin – och Du vet ju nu vad jag anser om ekonomikritikens rätta plats i den marxistiska tanketraditionen – hade han sagt redan i *Grundrisse* och i *Till Kritiken av den politiska ekonomin*. Jag vill dra uppmärksamheten till *Die Deutsche Ideologie* och *Filosofins elände*. De är som historikern skulle säga ”kvarlevor” från hans egen brottnings med ideologin. Det var en tragedi att Marx i sexton år fram till sin död skulle vara helt upptagen med sitt snickrande på Möbeln och aldrig fick tid att sammanfatta sin inställning till mer centrala ting i de ”ett eller två tryckark” som jag vill minnas att han talade om i ett sent brev. Men jag vill rekommendera dessa tidiga källor. Althusser ignorerade dem tyvärr, detta därför att just de feshumanister som han reagerade så våldsamt mot hade försökt ta dem på entreprenad. Men de innehåller andra och långt viktigare ting än den blotta indignation över kapitalismens samhälle, som var det enda i dem som sagda feshumanister var i stånd att begripa. Dessutom anbefalles pseudomarxisternas bête noire, F. Engels, som ju i *Anti-Dühring* har mycket att säga i dessa frågor. Jag håller nog på Freddie Engels; som Timpanaro¹ sagt, ett försök att skapa en marxism utan Engels slutar i en marxism utan Marx.

Nu till ideologin. Jag tror med förlov sagt att varken Althusser eller Du har drivit analysen tillräckligt långt. Båda accepterar ni ideologins beskrivning av sig själv som ett naturnödvändigt attribut till begreppet människa. Vad jag i fortsättningen säger kan Du till stor del finna redan i mitt eget lilla häfte *Hade Marx fel?*, som jag bilägger; det bygger på mina tre artiklar men är mycket utvidgat. Det som gemenligen kallas ”ideologi” – i vid, dvs. therbornsk bemärkelse – består egentligen av två helt skilda ting: a) ett behov, och b) dess skenbara tillfredsställelse.

Som Du minns talar jag om vissa grundläggande försanthållanden, som inte kan formellt härledas ur några andra och som jag därför karakteriserat som axiom – att liv är bättre än död, lycka bättre än lidande, hälsa bättre än sjukdom, frihet bättre än ofrihet t.ex. De kan inte ”bevisas”, lika lite som Guds existens, men förefaller ändå bättre grundade än denna. De kan ifrågasättas eller i varje fall blankt förnekas; som

¹ Sebastiano Timpanaro, *Sul Materialismo*, Pisa 1970. Även i engelsk översättning, *On Materialism*, London, New Left books 1975.

bekant finns det gott om både religioner och politiska ideologier som gjort och gör det. ”Härlig är döden när modig i främsta ledet du dignar” osv.² Vår misstanke att dessa om Du så vill existentiella axiom är biologiskt grundade styrks dock av att de flesta däggdjur handlar som om de också hölle dem för sanna. Låt oss därför hålla dessa antaganden, inte för sanna – vad nu det skulle betyda – men respektabla.

Axiomen ställer existentiella frågor. Vad är vår plats i universum? Har vårt liv en mening? (se Monty Python). Vad ideologin gör, är att den föreger sig ha svar på dessa frågor. Med andra ord, den exploaterar ett behov. Detta behov är respektabelt, liksom de frågor som skapat det, och de axiom som gett upphov till frågorna. Vad som inte är respektabelt (ehuru begripligt) är oförmågan att erkänna att det finns frågor som är legitima eller åtminstone oundvikliga, men som per definition inte kan besvaras. Vissa filosofer skulle därmed säga att de inte är riktiga frågor utan retoriska sådana, eller snarare emotionella utrop. Men det är svårt för människan att leva utan napp. Alla har vi inte samma existentiella tåga som den ovanligt ogudaktige kosmolog, som anmärkte att *”the universe, if good for nothing else, is certainly a fine subject for speculation”*. Och alla existentiella funderingar är inte nappar: vår undran över människans plats i skapelsen har gett upphov till både astronomi och evolutionsteori. Kapitalismen (liksom alla andra exploaterande produktionssätt) lever på att tillfredsställa legitima behov på ett illegitimt, dvs. destruktivt sätt. Ideologier lever också på samma sätt, fast behoven inte är materiella utan existentiella – bl.a. sociala. De sätt på vilka de föreger sig tillfredsställa dem, de svar som de påstår sig ha på de obesvarbara frågorna, är sådana att de som accepterar dem därmed också accepterar samhällets eller gruppens bestående maktrelationer, och de konsekvenser i form av livsförhållanden, produktionsmetoder, fördelning av förnödenheter osv. som följer ur dessa. Ideologierna materialiserar sig därefter i form av institutioner, ritualer, symboler, byggnader etc. som skänker dem det påtagligas stadga. Att människor så ofta värjt sig mot vetenskapliga teorier som de egentligen borde ha uppfattat som befriande beror på att dessa ryckt nappen ur munnen på dem. De har genom seklerna funnit en tillvaro kall och tröstlös, där jorden inte är universums medelpunkt, där Vår Herre inte sitter och myser bakom fixstjärnornas sfär, där Han inte skapat människan till sin avbild, direkt och utan några antropoida omvägar, där Andens primat hotas av ett subversivt undermedvetet ... och så vidare. Och, för all del, där rälsen inte är utlagd för historiens lokomotiv. En idé f.ö. som Marx själv uttryckligen betackade sig för i ett berömt, sent brev. Du borde, om Du ursäktar mig, försöka skilja bättre mellan Marx' och hans epigoners åsikter, och därmed mellan vetenskap och ideologiska förvrängningar (även om gubben själv drattade i ett och annat ideologiskt dynghål, dock inte detta).

Med andra ord: det går att leva utan ideologi. I princip. I praktiken kan vi ju inte utsätta alla våra föreställningar för vetenskaplig kritik; detta är ett kollektivt, samhälleligt arbete som i många fall inte nått vetenskaplig nivå och i alltför många fall inte ens påbörjats. Men det är möjligt att på väsentliga sektorer ersätta ideologi (i andras intresse) med vetenskapligt grundade åsikter (i eget intresse). Det är det som Du gör när Du – som jag förstår – avvisar bestämda religiösa påståenden till förmån för andra åsikter, t.ex. beträffande människans och övriga biotas uppkomst. Inte för att dessa senare åsikter skulle vara eviga, ideologiska sanningar av likartad men bättre art

² Viktor Rydberg, *Den siste athenaren* (citerad ur minnet).

än de i *Genesis*, utan därför att vetenskapligt rimliga teorier är att föredra framför orimliga. Om Du sedan med Darwin skulle uppleva att Du betraktade något upphöjt och uppbyggligt (*"there is grandeur in this view"* – se den berömda slutpassagen i *Origin of Species*, den som kallas *"the tangled bank"*) så ser jag inte detta som "ideologi". Det är en existentiell knäreflex av helt legitim art; och är det inte just dessa fenomen som gör vetenskap så mycket häftigare än ideologier och myter? De gamla brahminerna påstod att jorden var en rund skiva som vilade på ryggen av en gigantisk elefant. Undrade man vad elefanten stod på, så svarade de att han stod på en väldig sköldpadda. Frågade man vad sköldpaddan stod på, lät de förstå att man var en irreligiös och omoralisk jävel som definierat ut sig från varje mänskligt samtal. Jag föredrar alla gånger Big bang. Det följer därav att mitt behov av "vänsterideologi" är av ungefär samma storlek som mitt behov av högerideologi, dvs. helt försumbart.

Gott. Mer vore att säga om mycket, men det får anstå. Om svar anhålles. [...] Än en gång vill jag markera att mer förenar än som skiljer oss. Det finns en skillnad i tonfall, men dels beror kanske detta på att jag (måhända) är äldre och otåligare, dels på att jag i årtionden dunkat huvudet i den vägg som består av folk som inbillat sig vara marxister men som varit helt oförmögna att tänka annat än i ideologiska termer. Och så förstås på en känsla av att det är bråttom, därför att tiden är mogen.

Brev till Nils Eng 13 februari 1993

Hej!

Jag har läst Ditt brev med intresse, men har inte funnit skäl att nämnvärt ändra min uppfattning. Låt oss ta ideologin först.

Här tycks det mig som om skillnaderna oss emellan gäller ord. Tyvärr har ju orden en stor makt över tanken, varför vi inte kan säga "bara" ord. Närmare bestämt har jag fått den uppfattningen att själva ordet "ideologi" för Dig är så positivt värdeladdat att Du måste rädda det genom att associera positiva betydelser till det. Jag kommer osökt att tänka på Engels' beskrivning av Feuerbachs förhållande till religionen (i *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut*, 1888, III). Feuerbach såg sig tvingad att ta avstånd från all faktisk, reell religion (som dogmatik, praktik och institutioner) men ordet kunde han inte leva utan. Han förklarade därför att kärleken var religion, och vice versa. På ett likartat sätt tar Du avstånd från det jag betecknar som ideologi; men själva ordet kan Du inte vara utan. Människan får inte kunna leva utan ideologi: därför måste Du ta något som människan faktiskt inte kan leva utan, nämligen sina existentiella försanthållanden och förhållningssätt, och kalla dessa ideologi.

"Huvudsaken för honom är inte att dessa rent mänskliga relationer [kärleken] existerar, utan att de skall ses som den nya, sanna religionen. De skall få sitt fulla värde först sedan de utmärkts med en religiös stämpel [...] Och så apoteoseras könskärleken och umgänget mellan könen till en religion, bara därför att ordet religion, så kärt i idealisters minne, inte skall försvinna ur språket. De parisiska reformisterna av Louis Blancs riktning brukade uttrycka sig just så på fyrtiotalet. Inte heller de kunde föreställa sig en människa utan religion annat än som ett monstrum, och de brukade

säga till oss: '*Donc, l'athéisme c'est votre religion!*'³ (min översättning och förf:s kursiveringar).

Ord betyder naturligtvis vad vi låter dem betyda. Oreda uppstår dock när vi tänjer termerna för långt. Jag anser alldeles bestämt att vi förvirrar oss själva när vi låter ordet ideologi betyda två så skilda saker som existentiell livshållning och den medvetna exploateringen av människors existentiella behov i maktens intresse. Man kunde med samma rätt subsumera kapitalistisk livsmedelsindustri under begreppet "näringslära". I båda fallen har vi ett behov som är grundat direkt i människans natur (i detta fall visserligen den biologiska och inte den sociala) och ett i grunden perverterat men lönsamt sätt att tillfredsställa det på. Jag är kanske ett monster, men jag vägrar erkänna att vare sig vetenskapen eller anti-ideologin är min ideologi!

De ideologiska anropen⁴ skallar förvisso i våra öron, och hörselskadade blir vi. Men vi urskiljer bättre musiken genom oväsendet om vi har klart för oss vad som konstituerar skillnaden mellan dem. Det är bättre att klart skilja ut ideologin som falskt (i de flesta fall t.o.m. förfalskat) medvetande, än att sitta och tjafsa om vad som i varje enskilt fall är "bra" eller "dålig" ideologi. Ty orden avspeglar begrepp, begrepp som hjälper oss eller hindrar oss att förstå verkligheten. Att allt vårt tänkande är bemängt med ideologi är inte en nödvändig bestämning till *la condition humaine* utan ett historiskt betingat faktum som vi gör klokast att efter förmåga ändra på.

Så till kunskapsteorin ("epistemologin") och ontologin. Också här tycker jag mig märka att ord har makt. Den s.k. analytiska filosofin stämplade allt utom sina egna pedantiska begreppsanalyser som "metafysik", ett fy-ord väl så mäktigt som "ideologi". Men jag måste betona vad jag skrev redan i häftet: något slags kunskapsteori, någon föreställning om vad som skiljer riktig från falsk kunskap, måste vi ha, och vi har det också. Och därmed har vi också ontologiska föreställningar, ty dessa är oskiljaktigt sammanbyggda med kunskapsteorin, därför att olika ontologier ger olika kunskapsteorier. Frågan är bara, ska vi ha en klart utsagd, kritiskt genomarbetad och sammanhängande föreställning, eller en omedveten och utsagd, naiv och osammanhängande sådan? En som låter sig kritiseras, eller en som inte kan kritiseras därför att den officiellt inte finns?

Om Du i någon mån följt den vetenskapliga, speciellt fysikaliska litteraturen, måste Du erkänna att de fnoskiga fysikeridéer om relationerna mellan verklighet och medvetande och om verklighetens natur, som jag relaterar, ingalunda har kokats ihop i min överhettade hjärna utan är direkt hämtade ur livet. Och då har jag ändå inte nämnt de mest sinnessjuka. Det kan lugnt sägas att fysikerna under de senaste hundra åren lyckats prestera fler filosofiska dumheter än filosoferna själva funderat ut under de senaste tvåtusen, vilket inte vill säga lite. Fysiker får helt enkelt ingen som helst träning i systematiskt tänkande – de får tydligen bara lära sig att vrida på rattar. Faktum är att läget är mycket bättre inom biovetenskaperna. Men de lämpar sig förstås inte för den sortens svepande generaliseringar och pseudoreligiösa tankesprång som speciellt teoretiska fysiker utför i sina sentimentala ögonblick. Biovetenskaperna är svåra vetenskaper, eftersom deras objekt är komplicerade, unika och har en individuell

³ Franska: Alltså är ateismen er religion!

⁴ Althusser's term, som Eng anför.

historia. De fysiska vetenskaperna är lätta eftersom deras objekt är enkla, oindividuella och historielösa. Därför har de också utvecklats tidigare.

Självfallet inbillar jag mig inte, som hr Prawitz,⁵ att filosofer genom rent grannande kan utröna ”tillvarons yttersta beskaffenhet”. Men de anförda exemplen får mig ändå att misstänka att fysikers naiva ”direkta åskådning” inte kan godtas som Guds uppenbarade sanningar. Om de inte själva kan tänka systematiskt och underkasta sina naiva uppfattningar en vetenskaplig kritik (vilket ju vore det bästa) så får väl andra göra det åt dem.

Därvid måste man ha tillräcklig kunskap om dels vetenskaplig metod som sådan, dels den berörda delvetenskapen, för att kunna skilja mellan faktiska resultat och obefogade tolkningar av dem. Sådana lärdomsmonster förekommer inom biovetenskaperna – jag kan nämna namn som Mayr, Medawar och Crick – men de lyser med sin frånvaro inom de fysiska vetenskaperna (Carl Sagan är av betydligt lägre magnitud än de nämnda). Så städningsarbetet får utföras av vetenskapliga amatörer. Men forskarna bör inte förakta dem, så länge de själva envisas med att vara amatörer på tankens område.

Det faktum att spekulativa idealistiska systemfilosofer förr hade kunskapsteorin och särskilt ontologin på entreprenad får inte lura oss att tro att dessa områden är illegitima, lika lite som ett avvisande av ideologierna som falskt medvetande kan och får förplikta oss till värdenihilism.⁶ Men det innebär att granskningen av våra föreställningar och begrepp måste ske, inte bara gentemot vetenskaplig hantering och luddigt vardagsspråk, utan också i riktning bakåt, mot gamla idéer som till den grad sjunkit in i mattludden att vi inte längre ser dem. Till sist kan jag bara citera Lenin om hans samtida: De som tror att de kan klara sig utan filosofi är i regel just de som omfattar de sämsta och mest okritiska filosofiska föreställningarna.⁷

Det avgörande för mig är detta: Marxismen är till sin kärna vetenskaplig, bland annat just därför att den erkänner verkligheten som sanningskriterium. Därför kan den kritiserars i vetenskapliga termer, med denna samma verklighet som referens; och därför kan den inte kritiserars i ideologiska termer, dvs. därför att vi finner dess slutsatser obekväma eller ofördelaktiga för våra momentana förhållanden. Och därför må penning- och statsherrarna skrika och vråla och tuta i sina propagandabasuner och Timbro-skrikor: verkligheten kommer inte att anpassa sig efter deras önskningar, och vi vinner ingenting på att inbilla oss att den gör det.

Brev från och till Johan Lönnroth 10 februari 1993

[J.L.] Lars Bergqvist

Här kommer först några spontana tankar vid läsningen:

⁵ En stockholmsk filosofisk nisse som (om jag får tro Eng) faktiskt föreställer sig att filosofer på egen hand kan utgrunna tillvarons yttersta natur. Detta får väl ses som en extrem reaktion på den ”analytiska filosofins” sterila skräckvælde.

⁶ *Värdenihilism* är ståndpunkten att inga värden existerar, eller att de inte kan fastställas annat än på rent individuell grund (”jag tycker det är bättre att vara levande än att vara död, men det är bara min egen åsikt, så jag kan lika väl slå ihjäl dig”). *Värderelativism* innebär däremot att värden existerar men enbart bundna till tid, kultur och klass (”jag tycker det är bättre att äta än att svälta, men vem säger att underklassen tycker likadant?”).

⁷ I *Materialism och empiriokriticism*, 1908.

Tyvärr lever Pareto vidare genom paretooptimaliteten i en massa nationalekonomi-litteratur (i kap 5 nämner du för övrigt själv herr Pareto och hans "effektivitet").

[L.B.] Ja tyvärr. Det torde väl framgå att jag betraktar hr Paretos ekonomiska påståenden som vetenskapligt likvärdiga med hans politiska, dvs. som ren ideologi.

Om Weibullska nissar: I mitt föräldrahem svävade Weibulls ande också och jag är rädd att jag själv har den nånstans i innerörat.

OK, det är självfallet inget fel att bedriva källkritik. Tvärtom, det är nödvändigt. Men tron att man åstadkommer en "historievetenskap" enbart genom att kritisera sina källor är helt analog med tron att vetenskaplig metod består i att göra korrekta mätningar. Hela den weibullska traditionen i Lund var (är?) extremt teorifientlig. Därmed är den antivetenskaplig.

Det är tveksamt att säga att ekonomi på Marx tid var den enda samhällsvetenskapen. I Sverige fanns ämnet i kombination med dels juridik, dels botanik.

Nå, botaniken kan vi väl sortera ut från samhällsvetenskaperna. Vad juridiken beträffar har den på goda grunder aldrig betraktats som en samhällsvetenskap, bl.a. därför att den inte är någon vetenskap. Det finns ingenting i dess materia som man kan applicera vetenskaplig metod på, utom dess historia (inklusive doktrinhistorien) och detta i den mån som historien kan vara vetenskaplig.⁸

Det finns stalinistiska drag inom socialdemokratin ja, men du är lite för styrd av dina egna erfarenheter – nyansera lite!

Jag har förbannat mig aldrig hittat något att nyansera. Jag har varit sosse i tredje generationen och jag har sett många in i benmärgen demokratiska sossar. Men i den mån de varit sossar har de inte varit demokrater, och i den mån de varit demokrater har de inte varit sossar. Vi kan lämna gräsrötterna därhän, därför att de alltid haft ytterst lite att säga till om. I den mån man talar om partiet som institution – och det torde väl vara det relevanta ämnet för en diskussion som denna – finner jag inte mycket att tillägga och nyansera.

Trots allt var Bucharin förnuftigare än Trotskij och andra i synen på jordbruket mm. (Vilket visar att man kan vara en tokig teoretiker, men vettig realpolitiker och tvärtom.)

Det är väl riktigt. Men diskussionen handlade inte om jordbrukspolitik. Vad sedan Trotskij och B. anbelangar, så förefaller det vad Rysslands framtid anbelangar (den som nyss förflutit) vara ett pest-kolerafall. T. hade en synnerlig förtjusning i att lösa motsättningar med s.k. administrativa metoder.

Kominterns teser – exempelvis den om att partiet skulle vara som en armé – måste väl ändå delvis skyllas på Lenin. De fick en förödande verkan på SV⁹ i Sverige, som ju hade tagit Lindhagens ultrademokratiska manifest när man grundades 1917. Lenins idéer var som du själv skriver präglade av polisstaten. Kanske hade det varit mycket begärt att han skulle fatta vilken negativ effekt de skulle få i länder där arbetarrörelsen

⁸ Man kan kanske tillägga, "rättssociologin". Funnes det en vetenskaplig akademisk sociologi, skulle det förmodligen också kunna finnas en vetenskaplig rättssociologi – men bara då!

⁹ Socialistiska Vänsterpartiet, grundat 1917, sedermera Sveriges Kommunistiska Parti, sedermera Vänsterpartiet kommunisterna, sedermera Vänsterpartiet. Den anarkoliberala borgmästaren i Stockholm, Carl Lindhagen, var en av partiets grundare och företrädde en radikalt demokratisk ståndpunkt.

trots allt (ihop med vissa liberaler) tillkämpat sig ett visst mått av demokratiska fri- och rättigheter.

Riktigt, men frågan är väl dels i vilken mån man bör införliva ”Kominterns teser” med den leninska partiteorin, dels hur man ska tolka dem. Hur Josef V.¹⁰ tolkade dem, vet vi. Lenin hade viss dragning till extremistiska formuleringar, och för övrigt kan en armé ledas på fler sätt än Hitlers. Den del av svenska armén där jag är aktiv¹¹ har en tämligen annorlunda ledarstil.

Obs att Rosa L¹² och Lenin grälade 1903 om partidemokrati. Har du förresten läst Paul Johnssons gräsliga Lenin-porträtt i Moderna Tider?

MT orkar jag icke läsa. Jag har nått den ålder då jag börjat inse att jag inte är odödlig och att min tid inte är utan ände. Rosa har jag i detta stycke inte aktuell, men fast jag har den största respekt för henne – kanske mer som spontant förnuftig människa än som teoretiker – dristar jag mig påpeka att man kan ha rätt men av fel skäl. Man har inte mindre rätt för det, men situationen är ändå livsfarlig därför att man drar fel slutsatser. Hitler bedömde det strategiska läget riktigare än sina generaler ända tills han fick för sig att marschera mot Moskva. Och därför trodde han att generalerna hade fel då också. F.ö. har jag aldrig påstått att Lenin var demokrat. Det hade väl, med tanke på omständigheterna, varit ett mindre mirakel om han varit det (vilket förstås inte hindrar att det hade varit bra om han varit det; å andra sidan kan man undra vad det hade haft för effekt i / på det partiet).

Det var väl ändå Lenin som ledde upplösningen av den folkrepresentation som valdes vintern 17/18 (eller var det 18/19?) – då SR¹³ fick flest röster. Andra partier förbjöds också under honom.

Jodå. Jag har aldrig påstått att det inte var ett ödesdigert beslut. Det låter sig också hävdas att det var felaktigt där och då (vilket inte automatiskt följer av att det vore felaktigt här och nu). Den som inte vill göra misstag under några som helst omständigheter gör klokast i att inte göra någonting alls. Det var en situation utan precedensfall. Konstituanten¹⁴ valdes förresten på sensommaren 1917 om jag inte minns fel. Men socialistrevolutionära partiet förbjöds först senare, efter det att det varit inblandat (ansågs det, och av fler än bolsjevikerna) i mordförsöket på Lenin. KD¹⁵ vill jag minnas hade det ihop med tyskarna. Jag kan inte minnas att Lenin någonsin upphöjde enpartisystemet till princip.

För mig är det nog tvärtom: jag är socialist (med dragning åt utopism och vänster-liberalism) men inte marxist eller kommunist (obs att jag sa det redan före Hammar och co).

Jo. Det beror nog på mitt bristande behov av utopism eller av ideologi över huvud

¹⁰ Josef Vissarianovitj Djugasjvili, mer känd som Stalin.

¹¹ Hemvärnet, som jag lämnade dagen efter EU-omröstningen 1994.

¹² Rosa Luxemburg.

¹³ Socialistradikalerna (eller Socialradikalerna), ett socialistiskt men antimarxistiskt parti som förde narodnikernas (”folkvännernas”) traditioner vidare och trodde att bönderna skulle kunna upprätta socialismen, med någon hjälp från de intellektuella. Gamla terroristiska idéer levde delvis vidare inom riktningen.

¹⁴ Den konstituerande församlingen, som skulle ge Ryssland en författning.

¹⁵ Konstitutionella demokraterna, ”Kadet-partiet” efter initialerna på ryska, det största borgerliga partiet. Det förespråkade parlamentarism men knappast demokrati – i varje fall var det inte republikanskt.

taget. Hellre ett gram verklig kunskap, hur otillräcklig den än må vara, än ett ton ideologi.

För min syn på utsugning mm, se Norrskensflamman från 4.2 93.

Jag vet att Du är nationalekonom. Vill Du för den skull förneka det sociala överskottets existens? Hur hamnar det i fickorna på kapitalherrarna? Lever de av Guds nåd och manna från himlen? Uppstår kapitalräntan genom uralstring?

Du överdriver lite när du skriver att penningherrarnas oligarki härskar oinskränkt. Nyansera!

Vad inskränker f.n. penningherrarnas makt? Verkligheten förstås – det faktum att två plus två envisas med att vara fyra – men det förbehållet är inbyggt i all makt. Sveriges folk bestämde sig i fria och hemliga val för att inte inskränka den.¹⁶

En hel del gamla stalinistkommunister säger fortfarande att de är kommunister och hoppas ta över igen ihop med extremhögern?

Pro primo är det möjligt att vara kommunist utan att vara stalinist (själv uppfattar jag mig i varje fall inte som stalinist, och prosovjetisk har jag förbannat mig aldrig varit). Pro secundo berör extremerna varandra: extremhöger som extremhöger, och frågan vilken fraktion av den som avlivar vilken är en ren personfråga. Pro tertio, det får vi väl se till så det inte sker.

Jag tycker inte heller att det räcker att sätta mänskligt ansikte på kapitalismen, men vägrar ändå att inse att jag måste välja mellan dig och Lennart Värmbly!

Vad man måste välja mellan här i världen är inte enbart eller ens huvudsakligen en fråga om ens egna emotionella preferenser. Väljer Du inte endera av oss så väljer du nolens volens båda.

Kap 6: Du skriver: ”..... vetenskaper som på något sätt berör dem (ekonomi, sociologi, statsvetenskap), dels söker de utge sina egna ideologier för att vara 'vetenskapliga'. De är mycket för vetenskap, särskilt kvasivetenskap.”

Ditt vetenskapsbegrepp är tror jag ungefär det samma som det jag en gång lärde mig i Mario Bunges ”Scientific Method”. Han ansåg om jag minns rätt att vare sig vetenskaps- eller teoribegreppet var användbart för de så kallade samhällsvetenskaperna som han kallade ”protovetenskap” tror jag. Själv lutar jag åt att inte använda vetenskapsbegreppet på de så kallade ”samhällsvetenskaperna”. Tacksam om du hinner läsa manus du får samtidigt med denna diskett.

Jag har redan läst det. Vad de akademiskt knäsatta versionerna av ”samhällsvetenskaperna” anbelangar håller jag med honom. De saknar allt vad gemensamt paradigm heter; t.o.m. inom varje sådan ”vetenskap” byter man ståndpunkter som man byter kalsonger, eller kanske snarare som man byter ytterkläder, dvs. efter det rådande vädret, som Du själv så förtjänstfullt klarlagt.¹⁷ Oscar Wilde skrev en gång om amerikanerna att de var ”den enda nation som gått direkt från barbari till dekadens utan något mellanliggande skede av civilisation”. Något liknande kan sägas om de borgerliga samhällsvetenskaperna: de har gått direkt från ett

¹⁶ Här avses naturligtvis valet 1991, som ledde till en borgerlig koalitionsministär under Carl Bildt och en skärpning av det ”systemsifte” på folkets bekostnad, som redan socialdemokraterna hade inlett under senare delen av 1980-talet.

¹⁷ Främst i Minervas ugglor. Om ekonomerna som maktens predikanter, 1985.

förvetenskapligt till ett eftervetenskapligt stadium. Därmed vill jag inte låta påskina att den marxistiska tanketraditionen har undgått ideologiserarnas angrepp; det skriver jag som Du minns "in so many words".

Härom veckan hörde jag Industriförbundets ordförande försvara rätten att göra A- och B-aktier inför finansutskottet, han talade om att han ville ha en "blågul" industri! "Patriotism is the last refuge of the scoundrel" (H. L. Mencken).

Nej du låter inte dogmatisk, men ibland märker man att du känner så starkt att du förenklar motståndarnas ståndpunkter.

Nja – jag ser det snarare som att jag rensar bort deras hummanden och ha-anden och visar på de konsekvenser som de själva är för fega för att erkänna (eller för intellektuellt desorganiserade för att dra).

Ja vi har nåt att skämmas för!!!! Jag skäms för att jag inte skrek högre när partistyrelsen avlog motionerna om att bryta östkontakterna och jag skäms för att jag inte angrep arbetsvärdelärans förhållande till priser i Dencik-Herlitz-Lundvalls *Marxismens Politiska Ekonomi* i början av 70-talet trots att jag visste att det var fel. Jag försökte dunka in vissa insikter i huvudena på diverse kamrater under min tid i partiet, bl.a. rörande "realsocialismen". Men till sist drog jag den slutsatsen att fortsatte jag, skulle jag själv avlida antingen i hjärtinfarkt eller hjärnblödning och kamraterna i blödande magsår. Så jag tog hatt och rock och gick och satte mig att vänta på att dom skulle bli tillräckligt uppskrämda för att bli mottagliga för argument. Vilket tycks ha skett med somliga.¹⁸

Du måste ge ut detta som bok. Den är roligt skriven och man lär sig en massa. Men som sagt: jag är gruvligt oöverens om en hel del.

Johan L

Den är utgiven som bok. Den heter "Hade Marx fel?", gör omslagsreklam för sig själv som "en studie i poststalinistisk marxism" och avslutas med ett kapitel som heter "En obotfärdig vulgärmarxists bekännelser".¹⁹ Den är publicerad som samizdat och tryckt på Riksdagens reproavdelning av alla ställen. Boken såldes som smör på partikongressen och i örebrodistriktet lär dom använda den som studiematerial. Eller menar Du A5 och hårda pärmar? Vi har inte längre Arbetarkultur och när vi hade det, fick jag aldrig något publicerat där (det såg kamrat Kvist till). Att tro att ett borgerligt förslag skulle vara masochistiskt nog att göra det är väl att ha en alltför from syn på samhället.

Det är förmodligen inte utan en viss bävan som Du härmed erfar att jag nu lägger sista handen vid ytterligare två artiklar, samt att dessa till yttermera visso behandlar Kapitalismen. Men så är det. C'est la guerre.

¹⁸ Att jag här inte tar itu med Lönnroths fromma tro på den borgerliga nationalekonomins påståenden om att de rika blivit rika på grund av sin moraliska förträfflighet och inte därför att de lägger rabarber på något socialt överskott, beror dels på att jag redan markerat min ståndpunkt (se om det sociala överskottet ovan), dels på ett en viss mattighet började sprida sig över mig vid det laget.

¹⁹ Detta avser förstås den första tryckta häftesversionen från sensommaren 1992.

10. Konstiga ord

Absolut monarki, enväldig kungamakt, höjd ovan lagarna.

Ad infini'tum, latin, i det oändliga.

Ad nau'seam, latin, till förbannelse (egentligen ”intill illamående”).

Agra'r, som tillhör jordbruket, agrikulturen.

Alodia'l egendom, alo'dium, feodal term som betecknar egendom som kan fritt förvärfvas, avyttras och gå i arv (till skillnad från den specifikt feodala egendomen, *benefi'cium* eller *feu'dum*, som i sista hand tillhörde länsherren, som medförde särskilda förpliktelser och som i varje fall i teorin kunde återtas av länsherren).

Antichambrrera, uppvakta någon pamp (egentligen vänta i hans förrum, franska *antichambre*).

Antropoi'd (egentligen grekiska, ”människoliknande”), en medlem av de människolika djuren, dvs. människan, hennes utdöda förfäder och människoaporna.

Apoteo's, upphöjelse till gudarna.

Appara'tjik, ryska, ”apparatman”, byråkrat.

Appe'ndix, bihang, tillägg.

Aprio'risk: kunskaper, teorier, slutledningar har vi *a prio'ri* (latin, från det föregående, på förhand) när de inte ingår i eller följer av det resonemang som just nu förs.

Arca'na, pluralis av *arca'num*: latin, hemlig eller fördold kunskap (termen användes särskilt av alkemisterna).

Atavism, ett kvardröjande drag från ett tidigare stadium.

Attentism, av franska *attendre*, vänta.

Attribu't, beskrivning av eller bestämning till något.

Bête noire, franska, figur som man är rädd för och hetsar mot (egentligen ”svart best”).

Big bang, engelska, ”stora smällen”, den nu gängse kosmologiska teorin om universums uppkomst.

Bio'ta, levande organismer.

Brahmi'ner, medlemmar av den hinduiska prästkasten.

C'est la guerre, franska, strunt i det, det får man tåla under dessa omständigheter (egentligen ”det är kriget”, ”sådant händer i krig”).

condition humaine, **La**, franska, ”människans tillstånd”, ”människans villkor” – då fattade som naturgivna och ohjälpliga.

Dignite't, värdighet, värdegrad.

Disci'pel, lärjunge.

Dogmati'k, den avdelning inom teologin som behandlar lärosatserna, dogmerna.

Egalitä'rt, präglad av jämlikhet eller av föreställningar om jämlikhet.

Emanatio'n, utdunstning, utflöde.

Epigo'ner, osjälvständiga efterhärmarer.

E'rgo, latin, alltså (ordet brukar inleda slutklämman i logiska bevisföringar).

Etik, den del av filosofin som behandlar sedeläran, moralen.

Evolutionär, som hör till arternas utveckling, evolutionen.

Exalte'rad, (skadligt) upphetsad.

Ex offi'cio, latin, å ämbetets vägnar, i tjänsten.

Exproprie'ring, beslagtagande eller tvångsinlösen av egendom; att någon avhändes sin egendom mot sin vilja.

Feedback, engelska, återföring.

Festung Europa, tyska, ”fästningen Europa”.

Filantro'p, en människovän, en som idkar välgörenhet.

Frisson, franska, vällustig rysning.

Furage'ring, egentligen insamlande av foder (franska *fourrage*): samlande av rötter, nötter och annan växtföda.

Ge'nesis, det latinska namnet på Första Mosebok.

Gosplan, det sovjetiska ekonomiska planverket.

Gränsnytteteori eller *marginalism*, den vulgäreconomiska idén att ekonomiskt handlande endast styrs av den ökning av den agerandes ”nytta”, som den enskilda transaktionen medför.

Gu'lag, den ryska namnförkortningen för den sovjetiska arbetslägerorganisationen.

Hegemoni', övergripande herravälde (Gramsci använde termen om borgarklassens ideologiska ”tolkningsföreträdare”).

Hy'bris kallade grekerna det när människan försökte bete sig som om hon vore en gud; storhetsvansinne.

Ignora'bimus, latin, vi kommer alltid att förbli okunniga (om dittan eller dattan).

Inkontine'ns, oförmåga att hålla tätt.

Interakti'va system är sådana där delarna samtidigt påverkar varandra (och inte bara påverkas från ett enda håll).

In to'to, latin, i det hela, i sin helhet.

In sæ'cula sæculo'rum, latin, i evigheters evighet (egentligen ”i seklers sekler”). Ur den latinska liturgin.

Irrationalite't, oförnuft eller ofattbarhet; motsatsen till rationalitet, förnuftsmässighet.

Irreligiö's, religionslös, ogudaktig.

KB, Kungliga biblioteket, Stockholms forskningsbibliotek.

Kombatta'nter, stridande, kämpar.

Kompe'ndium, en (osjälvständig) översikt, sammanställd ur flera källor.

Kongrue'nt, sammanfallande med. Två geometriska figurer med samma form och storlek är kongruenta.

Konstitue'ra, upprätta, bilda, utgöra.

Konte'xt, större sammanhang.

Kontradiktio'n, (logisk) motsägelse.

Korrelation, matematiskt-statistiskt samband eller samvariation (ovsett eventuella orsakssammanhang, som själva korrelationen inte säger något om).

Kreationister (av engelska *creation*, skapelse), skapelsetroende, kristna fundamentalister som anser att det är den kristnes plikt att tro på Bibelns skapelseberättelse som en bokstavlig redogörelse för världens tillkomst.

Krite'rium, bedömningsgrund.

Kva'litativ, som avser egenskaper, ”kvaliteter”.

Kva'ntitativ, som avser mängder, kvantiteter.

Kvietism, en livshållning som går ut på överksamhet och inre försunkenhet.

La'rer och pena'ter, det romerska hushållets privatgudar, som det tog med sig när det flyttade.

Madame la Guillotine, franska, ”fru Giljotin”, var smeknamnet på denna apparat under franska revolutionen. Den uppfanns av en doktor Guillotin, som ansåg den humanare än den (oftast fulle) bödelns fumlande med yxan. Framför allt ökade den dock avverkningen.

Magistra'l, upphöjd och ouppnåelig, som i en kateder.

Magnitu'd, storleksordning (bl.a. om stjärnor).

Marginalism, gränsnytteteori (se denna).

Modalite't, ungefär: sätt att vara.

Monoli'tisk, huggen ur ett enda block, i ett stycke, utan fogar eller undantag.

Neoli'tisk tid, den yngre stenåldern, ”bondestenåldern”.

Neurologi', medicinsk specialitet som behandlar hjärnans och det centrala nervsystemets funktioner ur fysiologisk synvinkel.

Newspeak, engelska, det perversa partispråk som talades i Orwells roman *1984* och där alla ord betydde sina motsatser.

No'lens vo'lens, latin, utan att vilja det.

Nomenklatu'ran, den sovjetiska statsborgarklassen. Efter förteckningen – ryska *nomenklatura* – över de befattningar som endast fick tillsättas med partiets godkännande.

No'ta be'ne, latin, märk väl.

Nunc et se'mper, latin, nu och i evig tid (egentligen ”nu och alltid”). Ur den latinska liturgin.

Oktro'j, ett kungligt brev som ger ett visst företag privilegier.

Oligarki', fåmansvälde, klickvälde.

Pangene's, en felaktig teori om ärftlighetens fysiska natur som Darwin formulerade (hans enda riktiga misslyckande. En riktig teori började vi få först hundra år senare).

Parado'x, extrem och olöslig motsägelse.

Parame'ter, bestämmande eller avgränsande värde.

Parano'ia, förföljelsemani, en obefogad idé att någon försöker skada en eller hela tiden spionerar på en.

Patolo'gisk, sjuklig i medicinsk bemärkelse.

Peregrine'ra, göra en pilgrimsfärd, vallfärda.

Pole'misk, sammanhängande med eller präglad av *polemi'k*, ordstrid eller (skarp) debatt.

Postcede'nt, efterföljande (särskilt i logisk bemärkelse). Motsats: precedent.

Pragma'tisk, nytto- eller resultatinriktad.

Precede'nsfall, rättsfall där utslaget bildar mönster för bedömningen av senare, liknande fall.

Predikti'v, förutsäggande.

Prela'ter, höga prästmän, kyrkofurstar.

Regressio'n, återgående till eller återfall i ett föregående tillstånd.

Renega'ter, avhoppare, sådana som går över till fienden.

Reprodukti'v, som tillhör fortlevnad och fortplantning.

Samizda't, ryska, självpublicering. Den kritiska litteratur som de oliktankande spred underjordiskt i Sovjetunionen.

Sekulä'r, långsiktig (egentligen ”som sträcker sig över ett sekel”).

Simpli'stisk, fånigt överförenklad.

Sottis, dumhet (franska *sottise*, av *sot*, dumskalle).

Specifi'k, särskild, arteen.

Subsidiä'r, underordnad.

Subsume'ra, inordna något som en lägre del av något annat.

Suspe'kt, misstänkt.

Tempora'l, tids-.

Transaktio'n, (ekonomiskt) mellanhavande.

Transcende'nt, som inte tillhör den fysiska världen utan någon högre verklighet, oåtkomlig för våra sinnen.

Zombies är i den haitiska voodoo-tron döda som uppväckts av en trollkarl och som sedan är viljelösa slavar under honom.